

INTERVJU SA ZURAFETE KRUEZIU MANAJ

Suva Reka | Datum: 30. jun 2022.
Trajanje: 154 minuta

Prisutni:

1. Zurafete Krueziu Manaj (sagovornica)
2. Anita Susuri (vodila intervju)
3. Renea Begoli (kamera)

Simboli u transkripciji, neverbalna komunikacija:

() – emocionalna komunikacija

{ } – sagovornik objašnjava nešto gestovima.

Druga pravila transkripcije:

[] – dodatak tekstu kako bi se pomoglo razumevanje

Fusnote su dodaci koji pružaju informacije o mestima, imenima ili izrazima.

Prvi deo

Anita Susuri: Gospođo Zurafete, da li možete da nam se predstavite? Vaš datum rođenja? Mesto rođenja? Nešto o vašoj porodici? Vašem poreklu?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, prvo hvala što smo ovde zajedno. Ja sam Zurafete Manaj, prezime mog oca je Krueziu. Rođena sam i odrasla sam u Suvoj Reci. Rođena sam 1958. godine u porodici u kojoj su moja majka i otac podigli devetoro dece, pet sestara i četiri brata. Porodica, porodica, mislim, imali smo potpunu harmoniju, zbijali smo razne šale i bili smo izuzetno složna porodica.

Uprkos nedaćama koje smo imali u životu, bilo iz sistema koji je već prošao, ili raznih životnih prepreka, ipak smo preživeli. A ja kažem da smo uporno preživljavali sve nevolje koje su nas zadesile tokom celog života. Moj otac i moja majka, ja sam zapravo ponosna na svoje roditelje koji su nas rodili i vaspitali u tom duhu da prvo volimo sebe, da volimo svoju domovinu. A kada voliš sebe i otadžbinu onda je to iznad svega, iznad svih onih [osobina] koje uspešan čovek u životu poseduje.

Moj otac je neko vreme bio radnik u fabrici Balkan. Ali, za to vreme šezdesetih, tadašnji sistem ga je pritiskao na razne načine i on je upao u konflikt sa radnikom srpske nacionalnosti i od tada su mu sva prava na rad uskraćena u sistemu tog vremena. Ipak, nismo odustajali bez obzira na to. Ranije sam pomenula da nas je bilo devetoro dece, odgajali su nas sedmoro, školovali se u različitim profesijama, a otac i majka su nas uvek gurali da postignemo ono što želimo u životu. Iako su Srbija i bivša Jugoslavija izvršile izuzetan pritisak na moju porodicu, kao što sam rekla, mislim, moj otac je otpušten sa posla.

Moj brat, albanski profesor književnosti, ostao je bez posla 12 godina nakon što je diplomirao jer su mu ograničili pravo na zapošljavanje. Nisu mu dozvolili, mislim, tadašnji komitet je na razne načine pritiskao ljude koji nisu odgovarali sistemu. Tri puta su me otpuštali sa posla. Moje sestre su nekoliko puta izbačene iz škole, bilo iz srednje škole ili sa fakulteta. I, mislim, uskraćeno nam je sve što pripada čoveku koji je slobodan.

Ipak, radili smo bez obzira na, toliko smo se trudili da ponekad, ljudi koji su radili u Komitetu¹ i policija bi nam rekla... ili bolje da kažem milicija tog vremena nas je opisivala kao pristalice Envera Hodže,² talbanskog sistema, jer smo radili... odrasli smo i vaspitavani smo od [primanja] poljoprivrednog zanata. I kao rezultat našeg posla smo sve to postigli. Zato mogu da kažem da smo bili porodica, žrtvovani smo sistemu. Bili smo toliko iznad sistema koji se trudio da iskoreni dobro u onome što znači biti Albanac.

Anita Susuri: Da li je ovaj progon vašeg brata i porodice povezan sa događajima koji su se desili tokom demonstracija '68?³

Zurafete Krueziu Manaj: Da, zapravo, moj otac je nosio zastavu kada je Hadži Bajraktari [alb. Haxhi Bajraktari] podigao zastavu u, ovde, u Suvoj Reci 1968. A onda je reagovala tadašnja policija i ljudi koji su bili sluge jugoslovenskog sistema i uzeli su zastavu i... kako da kažem, stavili su zastavu u knjižaru koja je tada bila u centru grada. Moj otac i neki od njegovih prijatelja su otišli i razbili ormarić knjižare, izneli su zastavu i cela dva sata paradirali njome u gradu Suvoj Reci. Ono što je bilo posebno u tom danu, jer je bio pijačni dan i svi tadašnji trgovci su ostavili svoje stvari na pijaci, na pijaci Suve Reke i pridružili se tadašnjim demonstracijama.

Bilo je, imala sam devet godina kada se ovaj događaj desio. Kao dete, iako nisam razumela važnost, jer kao dete čovek ne razume jasno važnost, težinu onoga što se dogodilo. Međutim, tokom vremena, kroz razgovore koje je otac vodio sa nama oko ognjišta tokom zimskih dana, pričao nam je različite priče o herojima, o istoriji našeg naroda. Tada nas je podigla i obuzela ljubav prema otadžbini.

Sećam se kao dete kada su se puno okupljali u *odi*⁴ i *oda* su bile kao skupštine u to vreme. Sećam se da je me je moj otac naterao da naučim [napamet] pesme Naima Frašerija⁵ i kada je imao ljude u svojoj *odi*, pozvao me je i rekao mi, "Naučićeš ovu pesmu," što znači za ovoliko dana. Naučila bih pesmu, a on ju je snimio [kako je recitujem]. Imali smo kasetofon iz tog vremena i na tim stazama kako smo ih zvali, on je to snimao i često [puštao] kada nisam bila prisutna jer su išli od jedne *ode* do druge.

Kada su se družili u drugim *odama*, moj otac bi uzeo magnetofon sa sobom i pustio [snimak kako recitujem pesme] tim muškarcima ili kada su bili na našoj *odi* pozivao bi me tamo na muški sastanak

¹ Centralni Komitet Komunističke partije Kosova.

² Enver Hodža [alb. Enver Hoxha] (1908-1985) je bio vođa albanske Komunističke partije i vladao Albanijom kao diktator do njegove smrti.

³ Tokom oktobra i novembra 1968. organizovane su mnoge demonstracije albanskog stanovništva širom Kosova. Glavni zahtev je bio da se prizna pravo Kosova na samoopredeljenje. Prva i najmasovnija demonstracija organizovana je u Prizrenu 6. oktobra 1968. godine. Ova demonstracija je završena ispred Prizrenske lige, gde je prvi put javno artikulisan zahtev za Republikom Kosovo.

⁴ Muške prostorije u tradicionalnom albanskom društvu.

⁵ Naim Frašeri [alb. Naim Frashëri] je bio albanski pesnik i pisac (1846-1900). Bio je jedna od najistaknutijih ličnosti *Rilindja Kombëtare* (Narodnog buđenja), albanskog nacionalnog pokreta iz devetnaestog veka, zajedno sa svoja dva brata Samijem i Abdilom. Smatra se nacionalnim pesnikom Albanije.

(smeje se), dozvolite mi da se tako osvrnem na to. I kao dete bih bila impresionirana i bila bih toliko srećna što sam mogla da uradim tako nešto, jer dete uvek osnažuju odrasli. Zavisi od toga kako utiru put u životu. Dakle, odgajani smo sa takvim osećanjima.

Anita Susuri: Dakle, vaša porodica poseduje te knjige? Zadržali ste ih?

Zurafete Krueziu Manaj: Da. Zapravo, mog oca su čak godinama kasnije odveli na ispitivanja. Ali dobro se sećam jer je u to vreme bio jedan *UDB-aš*,⁶ Veselj Krasnići [alb. Vesel Krasniqi], koji je odveo mog oca tokom tih godina, nakon '68 na različita ispitivanja, različite intervjuje, na... na neki način to je bio psihološki rat na njega, ne samo psihološki već i fizička mučenja kako bi im dao imena, da govori o svojim aktivnostima, i tako dalje, i tako dalje.

Onda kada sam bila u zatvoru '82, 1982, posle demonstracija koje su se odigrale u Prištini, isto... među mnogim inspektorima bezbednosti tog vremena, on je [od svih ljudi] ponovo bio i on je veoma dobro poznao istoriju moje porodice, izvor svih tih aktivnosti, jer se kontinuirano interesovao i posmatrao moju porodicu u različitim procesima tog vremena.

Anita Susuri: Šta je sa vašim ocem, da li je i on bio organizovan sa tim tajnim organizacijama ili je bio samo...

Zurafete Krueziu Manaj: Ne mogu da kažem da je bio organizovan ili da je bio deo neke organizacije. Ipak, bio je, kako da kažem, nosilac širenja. Zato što je Kosovo bilo okupirano i da bi se Kosovo oslobodilo, da bi Kosovo bilo slobodno, trebalo je da dođe do revolucije, promene u to vreme. Moj otac je blisko sarađivao sa Nezirom Kućijem [alb. Nezir Kuqi], sa Destanom Bajraktarijem, sa Ademom Demačijem [alb. Adem Demaçi],⁷ sa Nezirom Kućijem kojeg sam već pomenula i sa mnogim ljudima iz Suve Reke i samo iz Suve Reke. Ali oni su našli zajednički duh i razvili različite ideje za širenje među ljudima, jer je u to vreme širenje bilo neophodno za slobodu naše otadžbine, za oslobođenje naše otadžbine. Jer nije sav narod znao niti razumeo da smo zaista bili okupirani od strane Jugoslavije.

Svesni smo da je u to vreme Jugoslavija imala zlonamernu propagandu da ubedi svet, ali i ljude koji žive u Jugoslaviji, da mi [Albanci] živimo u slobodi, da imamo jednaka prava kao nacije i kao ljudi. Ali, to zapravo nije postojalo, nije važno za albanski narod.

Anita Susuri: Ovde sam htela da se nadovežem na ovu temu, da vas pitam kako se to osećanje razvilo u vašem ocu? Da li je bio, na primer, njegov otac, vaš deda, ili možda...

⁶ Članovi UDB, *Uprava državne bezbednosti*, sa dodatnim "a" koje označava "armiju."

⁷ Adem Demaçi [alb. Adem Demaçi] (1936-2018) je bio albanski pisac i političar i dugogodišnji politički zatvorenik koji je u zatvoru proveo ukupno 27 godina zbog svojih nacionalističkih uverenja i političkog delovanja. Godine 1998. postao je šef političkog krila Oslobođilačke vojske Kosova, iz koje je podneo ostavku 1999. godine.

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da. Naravno, moj otac je dobio, mislim, taj nektar patriotizma od svog oca, od onih pre njega. I to se prenosilo sa generacije na generaciju na mog oca, moj otac je to prenosio na nas, mi pokušavamo da prenesemo na našu decu. Iako je situacija na Kosovu sada drugačija. Često kada razgovaram sa svojom decom ili decom svoje dece o nekim stvarima i postoji neka vrsta, to je apstraktno, kako su se takve stvari mogle desiti. Kako bi, na primer, mogla postojati zemlja koja je agresivna prema narodu koji je tada, kako se aludiralo, živeo u zajedničkoj Jugoslaviji i svi smo imali jednaka prava.

Često kažem da bi trebalo da bude mnogo, svako od nas ne samo da daje intervju, već ostavlja [iza sebe] pisane beleške u najrazličitijim oblicima kako bi mlađe generacije shvatile da se sloboda Kosova nije stekla lako. Bio je to izuzetno težak posao, žrtva ljudi da smo došli ovde. Nama kao aktivistima u to vreme bilo je teško čak i iz našeg naroda, jer su veliki deo [ljudi] u to vreme bili pristalice Jugoslavije i bilo ih je teško ubediti da nije pravi put za Kosovo, za ljude sa Kosova.

Trebao nam je drugi način, bila nam je potrebna drugačija vrsta aktivnosti da bismo došli do te tačke gde smo naučili svoj jezik, našu istoriju, da pišemo svoju istoriju, svoje istoričare. A ne da se naša istorija piše u Beogradu i da nam se servira na Kosovu. I tada su anatemisani mnogi naši pisci, naši stvaraoci, ljudi koji su voleli našu otadžbinu. Bilo je to pre '68, zabranjena nam je zastava, zabranjeno je pravo na sopstvenu istoriju. U školama to nije bilo, nisu se učili učenike o tome ko smo mi. Sve su povezivali sa našim poreklom, navodno smo bili blisko povezani sa slovenskim narodom, sa drugim ljudima koji su živeli u bivšoj Jugoslaviji, što nije bilo tačno.

Anita Susuri: Nešto ste spomenuli, mislim, da su u vašoj porodici bile patriote, da li je takav bio i vaš krug ljudi?

Zurafete Krueziu Manaj: Ne ceo moj krug, ne ceo moj krug. Naglasila sam to, daću vam samo jedan primer. Uhapšena sam tokom školovanja 1982. godine i u vreme kada su me hapsili i kada sam završila sa zatvorom, videla sam svoje kolege, ljude koji ako vide da idem u njihovom pravcu, to je bio put kojim sam morala da idem, videla sam svoje kolege kako prelaze ulicu i prelaze na drugu stranu. Neki moji rođaci, neki od mojih komšija koji su živeli u blizini, nisu bili sigurni. Nisu bili usredsređeni na tu [ideju] da treba da volimo svoju domovinu kao što je zaista trebalo, ali su bili... ili su štitili stavove koje su dobili po tadašnjem sistemu ili nisu hteli da žrtvuju ili... raznorazna mišljenja.

Ipak, srećom, kako je vreme prolazilo, sa udruženjima tog vremena, sa tajnim grupama, sa raznim knjigama koje smo delili, sa raznim stikerima, raznim zastavama, rekla bih da smo konačno podigli svest. Jer većina njih i onda i stvaranje OVK⁸ i naše vojske, stvarno su razumeli da su bili, bilo je istina, taj vremenski period u kojem smo se mnogo žrtvovali, puno smo dali. Davali smo, davali smo, mislim,

⁸ Alb. *Ushtria Çlirimtare e Kosovës* - Oslobodilačka vojska Kosova, je bila albanska gerilska paravojna organizacija koja je tražila odvajanje Kosova od Savezne Republike Jugoslavije i Srbije tokom 1990-ih godina.

ljudi su dali svoje živote, bili smo izloženi raznoraznim mučenjima, fizičkim, mentalnim, zatvaranju i sve to. Ali, srećom, dostigli smo ono za šta, za šta smo se žrtvovali i čemu smo posvetili naše živote.

Anita Susuri: Htela sam prvo malo da se vratimo pa ćemo onda o vašem aktivizmu. Rekli ste mi o vašem ocu i da ste to zapravo nasledili od njega, on vam je usadio taj patriotizam. Ali kakva je bila vaša majka? Mislim, devetoro dece...

Zurafete Krueziu Manaj: Hvala puno na tom pitanju. Moja majka je bila majka bez obrazovanja, ali u njoj je postojao ceo univerzitet, ceo fakultet. Zašto ovo govorim? Govorim to zato što nas je majka, samo trudom koji je uložila da nas vaspitava, na najpošteniji način oblikovala tom ljubavlju prema domovini i prema drugim ljudima. A onda, tokom '90-ih, prelazim u novije godine, moja majka je bila aktivna učesnica demonstracija i što je bilo posebno, jer je tada policija bacala gas...

Anita Susuri: Suzavac.

Zurafete Krueziu Manaj: Da, suzavac ili kako god se zvao.

Anita Susuri: Suzavac.

Zurafete Krueziu Manaj: Da, i moja majka, pošto je bila tradicija za naše majke koje su nosile *dimie*⁹ tada, ona bi išla i izolovala suzavac sa *dimijom* i kada je grupa demonstranata videla šta je moja majka uradila, onda su neki od nas koji su bili oko nje počeli da trče i videli su to i to nas je dosta ohrabrilo. Verujte mi, bio je osećaj kao da ne demonstriramo i da su nam životi u opasnosti, ali osećalo se kao da idemo na neko venčanje ili neku zabavu. Taj duh patriotizma je bio toliko visok, toliko dostojanstven, da niko nije mislio samo na sebe, već samo na osobu pored sebe. Dakle, moja majka je bila glavni oslonac za očuvanje, za očuvanje naše porodice i za dalje napredovanje. Za sva dostignuća koja smo imali posle. Veoma sam zahvalna svojoj majci na njenom doprinosu nama, ali ne samo nama.

U našoj kući dva-tri dana ranije, bila sam u kontaktu sa nekim prijateljima u to vreme, zapravo, jedan od njih je rekao, "Dužni smo *bac*¹⁰ Rahmanu," rekao je, "da mu kupimo neke jastuke za pod," one koji su se tada koristili za *odu*, "jer," rekao je, "uništiti smo ih," rekao je, "tako što smo išli tamo i održavali razne sastanke." I onda, kada su škole bile zatvorene, kada je Srbija zatvorila naše škole, moj brat je povukao ceo inventar svojih knjiga, a mi ostali jer sam ja bila udata, moja druga sestra je bila udata. Kombinovali smo te knjige koje smo imali kod kuće i smestili ih u njihovu *odu* i za grad Suva Reka je to postala biblioteka. Učenici bi tamo odlazili po knjige koje su im potrebne za školu i uzimali ih. Sami su ih uzeli, sami su ih vratili, mislim, bila je izuzetna samoorganizovanost za ono vreme.

⁹ Bele satenske pantalone koje se sužavaju do članaka u turskom stilu. Izrađuju se od oko 12 metara tkanine.

¹⁰ *Bac*, bukvalno značenje je ujak ili stric. Ovako se nazivaju starije osobe iz poštovanja i naklonosti.

Moja majka se uvek brinula, moja majka... tu su bile i žene moje dvojice starije braće i oni su se uvek trudili, mislim, da imam sve što mi treba. U to vreme su uvek bili spremni i bili su pioniri za aktivnosti koje su se stalno dešavale.

Anita Susuri: Koje ste vi dete po redu?

Zurafete Krueziu Manaj: Ja sam bila peto dete. Dvojica braće i dve sestre su bili stariji od mene. Ja sam bila peto dete po redu, tu u sredini (smeje se).

Anita Susuri: Htela sam da vas pitam, kako se sećate Suve Reke iz tog vremena? Kakva je bila gradska infrastruktura?

Zurafete Krueziu Manaj: Suva Reka je bila, mogu da kažem da je bila veće selo nego druga okolna sela. Infrastruktura, nije bilo baš puno infrastrukture iskreno da vam kažem. Sećam se da je bila jedna soba za filmske projekcije i da je zgrada osnovne škole bila stara. Nakon toga, u toj školi, nakon '60-ih, ne znam kada tačno, deo prizrenske *Shkolla Normale* [Viša pedagoška škola]¹¹ se otvorio ovde. Ipak, kasnije je izgrađena škola koja se i danas koristi, *7 marsi* [škola 7. mart], velika škola.

Imala sam sreće što sam tamo završila osnovnu školu. Tada se zvala *Vllaznim-Bashkimi* [alb. Bratstvo i Jedinstvo], jer su mnoge stvari rađene pod sloganom bratstva i jedinstva. Šta je još bilo tamo? Nije bilo, mislim, neke dobre infrastrukture, jer nije bilo... Jugoslaviju nije zanimalo da razvija Kosovo i da ga pretvori u baštu cveća kao što su se pravili ili govorili pod sloganom, pod sloganom bratstva i jedinstva. Nije kao da su Tito¹² i ostali oko njega to širili po Evropi.

Anita Susuri: Škola koju ste spomenuli, *7 marsi*, da li je ta zgrada sada muzej?

Zurafete Krueziu Manaj: Ne, to je škola blizu te. Ali, ta prva škola, koja je sada muzej...

Anita Susuri: Niste išli tamo...

Zurafete Krueziu Manaj: Ja sam tamo kasnije radila kao učiteljica jer je to bilo donedavno, radila sam u današnjoj školi *7 marsi*, jer je tada to bilo Bratstvo-jedinstvo. A kasnije posle rata to je promenjeno, postalo je muzej, pretvoreno je u muzej. E, to je bilo to, ali to je bilo naše detinjstvo, koliko god bilo teško, bilo je prijatno. Bilo je to detinjstvo kada smo možda veliki deo našeg vremena radili sa poljoprivredom, kao što sam ranije pomenula. Međutim, ta želja za poslom nas je držala da idemo, za sopstvenim radom, da živimo od svojih ruku, svog truda i da od sopstvenog truda napredujemo u karijeri. To je ono što nas je održalo.

¹¹ *Shkolla Normale* [Viša pedagoška škola] u Prizrenu je bila srednja stručna škola koja je pripremala učitelje koji su bili u Prizrenu.

¹² Josip Broz Tito, bivši predsednik Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Bili smo izuzetno entuzijastični, kažem da smo bili srećni iako smo imali sav taj pritisak. Imali smo sve te vrste racija na našu porodicu. Ne, kažem, desetine puta, već mnogo, mnogo više od desetina puta. Tadašnja UDB-a je dolazila u ranim jutarnjim satima, upadala je, uznemiravala decu, nas kao decu, mislim u vreme kada je moj otac obavljao svoju delatnost. Ali čak i kada smo odrasli i deca mog brata koja su bila mala deca, u hladnim zimskim danima dolazili bi u tri, četiri ujutru da nas izbace, cepali bi kese sa brašnom. Sve što su videli jer su hteli apsolutno da nađu nešto da nam kažu da ste to i radite to i to.

Anita Susuri: Ništa nisu našli?

Zurafete Krueziu Manaj: Bili smo jako oprezni u tom smislu i znali smo, mislim, način na koji će oni reagovati i bili smo posebno pažljivi.

Anita Susuri: Pošto ste spomenuli filmsku salu ovde, kakav je bio kulturni život? Da li ste gledali filmove?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, i pritisak je bio takav da je kulturni život uvek zavisio od tadašnjeg sistema. Međutim, kao deo Omladine opštine Suva Reka došlo je do neverovatnog napredovanja bilo sa literarnim sastancima, bilo sa raznim kulturnim aktivnostima. Jehona tih godina, sedamdesetih, bila je kulturno umetničko udruženje koje je održavalo, mislim, živim, ne samo kulturni život u Suvoj Reci, već na Kosovu i šire. Tu su, mislim, nastale pesme svih vrsta koje su ostavile dobar utisak na ljude.

Zatim su postojali košarkaški klubovi. Bila sam i košarkašica za grad Suva Reka i tada sam zapravo studirala fizičko vaspitanje. Tu je bio košarkaški klub Ylli [alb. Zvezda] koji su predstavljali i dečaci i devojčice iz našeg grada. Imali smo nekoliko godina aktivnosti, sve dok nisam otišla u zatvor. A onda su moji prijatelji nastavili. Ali, nisam imala priliku jer mi tada nije bilo dozvoljeno, jer mi je sve bilo prekinuto, svaka aktivnost. Nisu mi dozvolili, zatvorili su sva vrata. Ali, ponosna sam na rad devojaka iz moje opštine jer smo srušili razne barijere.

Ranije godine su bile teške, bilo je pokušaja da devojke, Albanke, ostanu u tom vakuumu prethodnih godina. Da se ne obrazuju, da se na jedan način izoluju, ali smo sve više pokušavali da se devojčice obrazuju. Da Albanke imaju potpunu slobodu, da napreduju u društvu. Samo na ovaj način smo uspeli da... iako do danas na ulozi žena u kosovskom društvu treba dosta raditi. Živela sam u Švedskoj i vidim razliku, mislim. Vidim kakvo mesto imaju žene u Švedskoj i na Kosovu.

Na Kosovu često naše žene i devojke dobijaju političke pozicije samo da bi ispunile te političke kvote, ali ne i da bi se vrednovala uloge žena tačno onako kako bi trebalo. I ovo je za mlađe generacije, ali i

zašto ne i za nas, a posebno mlade generacije da rade za naše devojke i žene da dobiju ulogu u društvu kakvu zaslužuju i [kakvu] treba da imaju. Tako.

Anita Susuri: Htela sam da vas pitam o tim kulturnim, sportskim događajima koje ste spomenuli. Koliko je bilo učesnika i da li se sećate nekih posebnih slučajeva?

Zurafete Krueziu Manaj: Zanimljivo je, zapravo, sada učešće gledalaca kada se ti mečevi odigravaju nije tako veliko kao tada. Nismo imali sportske sale, nismo imali sportske hale, održavali smo naše turnire, naše igre, na otvorenim poligonima. Međutim, cela omladina grada, a ne samo grada, kada smo imali naše košarkaške utakmice, dolazila bi i okolina terena bi se punila ljudima. Bilo je na desetine i desetine gledalaca koji su nas podržavali, koji su nas stimulisali za igru, za naše pobede. Imali smo, uspele smo da uđemo u drugu ligu tadašnje Jugoslavije u košarci. Mislim, postigli smo zapažene uspehe.

Napomenula sam da smo živeli od posla koji smo radili sa poljoprivredom, jer su nam svi putevi bili zatvoreni u radu u državnim institucijama tog vremena. Kada sam ja... vikendom kada su se održavale naše utakmice, tada sam obično ujutro išla i radila na terenu, popodne bi mi otac rekao, "A sad..." najviše dva sata pre početka meča, ili tri [sata pre] otišla bih kući da se istuširam, uzela bih svoju torbu i ostale stvari koje su mi bile potrebne za meč i otišla.

To je bio jedini način na koji smo mogli da preživimo, jer inače nismo imali druge alternative. Dakle, prešla bih sa fizičkog rada na svoju sportsku aktivnost. Bilo je to, ako bismo to našoj omladini danas rekli, izgledalo bi im apstraktno i ne znam da li bi poverovali. Ali, to je bila istina i tako smo se ponašali.

Drugi deo

Anita Susuri: Počeli ste da se bavite tim aktivnostima posle srednje škole?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da, od osnovne škole. U srednjoj školi, profesor Ramadan Šalja [alb. Ramadan Šala] '78 ja mislim, '79 je osnovan prvi košarkaški klub u našem gradu i prvo su uključili samo dečake. A onda, posle nekoliko godina, dve-tri godine kasnije, jer se sada ne sećam baš, nastala je ekipa gradskih devojaka. I veoma sam zahvalna, zahvalna, ne samo meni već i mojim prijateljima, jer je Ramadan Šalja bio profesor koji nam je dao priliku da se bavimo tim sportom i bio je glavni stub, mislim, aktivnosti, ne samo sportskih, već i gradskog pozorišta i književnih časova koji su se održavali.

Bio je profesor albanske književnosti. Bio je jedan od prvih profesora iz naše opštine. Sada je u starosnoj dobi za penziju, dosta je star. Međutim, on je bio zagovornik svih ovih stvari i dao nam je priliku, mislim. A onda su, naravno, napredovanjem, dolaskom novih generacija, nastavili i drugi

aktivisti. Mislim, danas je tim Yilli šampion na Kosovu, a ekipa Ballkani iz Suve Reke je šampion. Suva Reka je šampion i veoma sam srećna što pripadam ovom gradu (smeje se).

Anita Susuri: Da, zanima me da li ste putovali zbog utakmica mečeve sa vašim timom tada?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da. Mi smo se tada organizovali, imali smo minibus i putovali smo u različite gradove Suve Reke, mislim na Kosovo, i da, putovali smo. Tada su se održavali u svim gradovima. Peć je imala svoj tim, Đakovica, Gnjilane, Leposavić. Išli smo i u druge delove Kosova i takmičili smo se, takmičili smo se u tim trkama. A onda, imali smo, otišli smo u Ohrid, u nekoliko gradova. Išla sam i kao deo svog univerziteta na razne univerzijade. Zapravo, vredno napomenuti da sam u okviru Univerzijade 1979. godine osvojila drugo mesto u skijanju. Dakle, bila sam izuzetno aktivna na razne načine.

Anita Susuri: Govorili ste mi o sportskim aktivnostima i rekli ste mi da ste putovali u razna mesta. Ali zanima me kada je osnovan taj ženski klub...

Zurafete Krueziu Manaj: Da.

Anita Susuri: Da li su postojale neke osude od strane *rretha*?¹³ Kako su to primili?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, bilo je. Rekla sam da u svakom vremenskom periodu ne možete da nađete na to da svi ili da cela nacija budu obožavatelji nečega. Mi smo, na primer, tada kao sportisti morali da nosimo sportsku uniformu i ostalo. Bilo je, mislim, starijih, pojedinaca, možda i žena i muškaraca starijih i mladih, ali nama kao devojkama tog vremena, nije im se dopalo kako smo izgledale, znate. Međutim, za nas je bilo važno da srušimo barijere tog vremena, da napredujemo kao društvo i tačno, možda je bilo jako dobro da kažemo tadašnjem sistemu i Jugoslaviji da nismo narod koji, na primer, zvali su nas mašine za pranje sudova, naše majke, da one znaju samo da rađaju decu, a za druge nisu spremne ili su nesposobne.

Mi smo, i pored svih tih prepreka, uspele da srušimo ove barikade, u svim oblastima života, bilo sportskom, bilo kulturnom, bilo obrazovanju tadašnjih devojaka. Mogla bih zapravo da kažem da su '70-te poznate kao napredak, kao obrazovanje u koje su se devojke masovno uključivale. Shvatili su da ćemo bez razvoja i napredovanja albanskih žena i devojaka, čak i nama kao naciji, nedostajati i ne bismo dostigli pravi pijedestal da Albanke nisu obrazovane. I mi smo se potrudile i mislim da smo donekle i ostvarile cilj.

Anita Susuri: Nastavili ste srednju školu u Suvoj Reci, zar ne?

¹³ *Rreth* (krug) je društveni krug, on uključuje ne samo porodicu već i ljude sa kojima je pojedinac u kontaktu. Mišljenje *rretha* je ključno za definisanje nečije reputacije.

Zurafete Krueziu Manaj: Da, srednju školu. Završila sam osnovnu školu i srednju školu ovde u Suvoj Reci. A onda sam se upisala na Fakultet fizičkog vaspitanja i sporta i završila sam fakultet u Prištini.

Anita Susuri: Tokom srednje škole, kakve ste nastavnike ili profesore imali? I do koje mere je bilo dozvoljeno, na primer, da se predaje albanska istorija ili jezik?

Zurafete Krueziu Manaj: Sećam se da smo imali neke profesore koji su bili, mogu da kažem, posvećene patriote. Tu su bili Bajram Kurti, Ramadan Šalja kao što sam spomenula, Dželjadin Šalja [alb. Xheladin Shala] je bio profesor istorije i bio je dve godine razredni starešina mom odeljenju. Još od srednje škole, pored članova porodice, u nama je bio usađen taj patriotizam, jer bi oni sa pijetetom predavali o ljudima koji su bili saradnici u različitim vremenskim periodima istorije. Mogu da kažem da smo mi kao mladi tada već započeli svoju aktivnost sa nekim transparentima, sa nekima, sa ovim književnim aktivnostima koje smo razvijali, pisali razne pesme, radili smo posvete Skenderbegu,¹⁴ našim herojima i to su bili prvi koraci koji, ili bolje rečeno, najbolje iskre između nas, da bismo potom napredovali na obimnije i neusklađene načine. Zatim tokom studija i tako dalje.

Anita Susuri: I tokom tog perioda, govorili ste, [tokom] srednje škole ste razvili, te da ih tako nazovemo, aktivnosti?

Zurafete Krueziu Manaj: Da.

Anita Susuri: Ali nije bilo kontakta sa skrivenim grupama?¹⁵

Zurafete Krueziu Manaj: Ne, nije bilo, to je bilo kasnije. Ne ja lično, možda su drugi imali. Ipak, moja tajna aktivnost, hajde tako da je nazovemo, je počela tokom studija. Tokom mojih studija sam se upoznala saraznim podzemnim grupama, bila sam u kontaktu sa Ćefsere Malom [alb. Qefsere Mala], [Teutom Hadri](#), [Teutom Bekteši](#), Lumnije Musom, sa Dževahire Rahmani [alb. Xhevahire Rrahmani]. I onda sam upoznala grupu devojaka i aktivnost... devojke koje su bile aktivne, bavile su se aktivnostima kada sam ja bila u zatvoru, sa mnogima, Hidajete Osmani i mnoge druge devojke.

Međutim, da bi to dalo taj veliki eho i da bi napravilo tu revoluciju na Kosovu to je bio... kraj '70-ih i početak '80-ih. To je bilo... studenti su sprovodili aktivnosti svih vrsta, bilo ilegalnih, pa čak i legalnih. Kada kažem legalno, šta su oni mogli da urade? U studentskim domovima smo puštali muziku Arifa Vljadija, Fatime Sokolji, raznih albanskih umetnika na zvučnicima i nije se čula samo na teritoriji studentskih domova, već čak iu onim naseljima oko studentskog doma.

¹⁴ Đurađ Kastriot Skenderbeg [alb. Gjergj Kastriot – Skanderbeg] (1405-1468) je bio albanski plemić i vođa. Uzet kao talac od Osmanlija, služio je Carstvu do 1443. godine kada je postao šef Saveza albanskog naroda u Ligi Leže. Vodio je otpor Osmanskom carstvu narednih 25 godina do svoje smrti i smatra se uzorom hrišćanskog otpora protiv osmanskog islama širom Evrope. On je najveći albanski nacionalni heroj.

¹⁵ Konstelacija podzemnih militantnih grupa koje su se borile za odvajanje Kosova od Jugoslavije i ujedinjenje sa Albanijom u vreme Titove Jugoslavije.

Upravo te stvari na prvi pogled izgledaju male i možda sporedne, ali kako god da su to učinile, kako da kažem, usadile su taj osećaj da je to nešto što treba da se vidi malo drugačije, možda, percepcija sve te stvari koje su se dešavale na Kosovu u to vreme. I tada, u tom podzemlju, naravno, mnoge grupe su bile aktivne. Lično sam, na primer, mnogo radila i bila aktivna sa grupom... Nisam bila član neke grupe, ali sam bila posrednik u nekoliko grupa.

S vremena na vreme sam radila sa drugom grupom u distribuciji pamfleta. Sa drugom grupom možda, sa pojedincima iz drugih grupa napisali smo neke transparente. Dolazili smo i delili razne pamflete po teritorijama, u različitim gradovima Kosova. Zapravo želim da naglasim, nakon... pre nego što sam bila u zatvoru, ja i moje sestre smo, [zajedno] sa Čefsere, sa nekim devojkama u to vreme, istog dana, u različitim velikim gradovima Kosova, podelili isti pamflet, sa istim pozivom da se narod Kosova probudi, da kaže svoje i da se sve svede na različite demonstracije i proteste. To su bile stvari [kroz koje] smo nastojali da održimo duh patriotizma živim i da ga usadimo u druge koji su jedva razumeli da Kosovo treba da diše drugačije.

Anita Susuri: Došli ste u Prištinu '78, ili koje godine?

Zurafete Krueziu Manaj: '78, '79, to je bila moja prva godina kao student u Prištini.

Anita Susuri: I bili ste u domu?

Zurafete Krueziu Manaj: Bila sam u domu. I iskreno da vam kažem, kada ste mi rekli da probam da se setim nekih uspomena, u domu sam bila sa Kada Berišom [alb. Kadë Berisha], Ljirom Kući [alb. Lira Kuqi] i Špresom Elšani [alb. Shpresa Elshani]. I naša soba je bila soba u kojoj su se svi okupljali. Studenti bi se tamo okupljali i mi bismo izražavali svoja mišljenja o tome šta da radimo, šta je naš sledeći korak. U to vreme smo delili razne knjige, knjigu Adema Demaćija, *Gjarpërinjtë e gjakut* [alb. Krvave zmije], to je bila knjiga koje je išla od jednog do drugog čoveka. I onda su ti bile i druge knjige, razna literatura koja je dolazila iz Albanije.

Pokušali smo da ih provučemo kroz studentsku mrežu, one knjige koje su nam dospele u ruke dospele su do većine studenata. Te stvari su podigle svest ljudi, te knjige, ta organizacija, ti transparenti, ti pamfleti, te nalepnice su podigle svest čak i do nesvesnog, da smo zaista okupirani i da živimo u zemlji koja nam ne odgovara.

Anita Susuri: Ali prvo ste stekli poverenje među prijateljima koji su pričali o takvim stvarima?

Zurafete Krueziu Manaj: Da (smeje se), zanimljivo je. Ispričaću vam sećanje kako sam se upoznala sa svojom najbližom prijateljicom Čefserom Malom. Bila sam u studentskom domu, a drugarica iz Uroševca, Ruše Ramadani, ona je bila student medicine i naše sobe su bile blizu i kao devojke koje su bile, pozdravljale smo se, "Dobro jutro!" "Dobar dan!" Išle bismo u kupatilo da se umijemo ili u

hodnicima. I tu smo sa nekoliko reči koje smo rekle jedna drugoj uspele da razumemo mentalitet ili tu iskru kako smo tokom različitih diskusija učili jedni o drugima. Na taj način smo se približili jedni drugima da bismo došli do odluke ili zajedničkog mišljenja. U tom pravcu.

Reći ću vam o jednom drugom slučaju sa Ljumnije Musom, oni, ona je bila u sobi sa Džanije Berišom [alb. Xhanije Berisha], ja sam bila sa Ćefsere Malom i u našoj sobi su se pokvarili osigurači i nismo imali struju. Otišla sam da uzmem osigurač u njihovoj sobi i prebacila sam ga i stavila u našu sobu i stavila sam taj pokvareni osigurač u njihovu sobu. Onda kada je u njihovoj sobi nestalo struje, Ljumnije Musa je izašla iz sobe i rekla, “Devojko, odakle ti pravo da se petljaš sa strujom?” Rekla sam, “Ne, ne znam šta se desilo jer ni u našoj sobi nema struje i zato sam ovde.” Shvatila sam da je iz Đakovice, jer sam na osnovu njenog akcenta shvatila da je iz Đakovice. Iz tog, kako da kažem, obračuna sa nekoliko teških reči, uspele smo da ublažimo ton i da sklopimo čvrsto prijateljstvo. Do danas smo u kontaktu i jesmo, zajedno smo završili još neke aktivnosti. To je bilo to.

Ne znam ni kako su prijatelji stupili u kontakt jedni sa drugima. Ja, na primer, neke moje drugarice, devojke iz istog mesta kao i ja, kontaktirala sam ih sa prijateljima za koje sam verovala da mogu da razgovaraju, da možemo nešto da uradimo zajedno. Međutim, za to je bila potrebno puno planiranja jer smo imali, bilo je ljudi koji su se infiltrirali na različite načine i to je postalo rizično, do mere zatvora, ili ispitivanja, ili fizičkog i psihičkog rizika. Dakle, bio je potreban sjajan plan.

Anita Susuri: Kako se desio prvi kontakt sa tim podzemnim grupama, da ste vi zasnali da takva grupa postoji?

Zurafete Krueziu Manaj: Pa, vidite, rekla sam, na primer, nakon smrti, kada su ubili braću Gervala¹⁶ i Kadrija Zekuu, ja sam putovala u... sa Ćefsere Malom i Nuhi Berišom sam otišla kod porodice Kadrija Zeke da izjavim saučešće. I sećam se, bili smo u autobusu i Nuhi mi je rekla i Ćefsere, “Mi ćemo osnovati trio, ali daćete mi vaša tajna imena,” znate. Nakon svega toga i razumevanja ko smo mi, ko je on i došla sam do zaključka da možemo zajedno da radimo na nečemu. Onda, nakon što smo učestvovala u tom triu, ja sam, na primer, došla u Suvu Reku i formirala svoj trio. U svom triju radila sam sa svojom pokojnom sestrom Murvete Krueziu i Naime Hokhom.

Osim toga, one su bile iz istog mesta kao i ja, Kada Beriša, Ljira Kuki, sa njima smo radili na nečemu drugačijem. Sa ostalima smo radili drugačiju aktivnost. Sa Ćefsereom i Šihrete Malom radili smo drugačiju aktivnost. Sa, na primer, Ljumnije Musom i Teutom Hadri radili smo neku drugu aktivnost. Nije, mislim da se fokusiram na jednu aktivnost i da svi rade tu jednu aktivnost. Aktivnosti su bile raznovrsne. Sa svakom osobom sa kojom smo bili u kontaktu, prvo smo, naravno, morali da znamo ko

¹⁶ Jusuf Gervala [alb. Jusuf Gërvalla] (1945 - 1982) je bio pesnik i takođe nacionalistički aktivista ubijen u Nemačkoj zajedno sa svojim bratom Bardošom Gervalom i kolegom aktivistom Kadrijem Zekom. Ovi atentati se naširoko pripisuju jugoslovenskim agentima, iako nijedna istraga nije došla do konačne identifikacije ubica.

je, iz kakve porodice potiče, kakve ideale ima, sve ovo i, naravno, bez detaljnog proučavanja ko su nismo smeli da započnemo lake avanture i da onda rizikujemo.

Anita Susuri: Ko je u vama prepoznao osobu od poverenja?

Zurafete Krueziu Manaj: Nakon kontakta, mislim da se na kraju ne sećam toga što sam htela da vam kažem. Uzela sam knjigu *Krvave zmije* od Ruše Ramadani, ili sam joj je dala, ne sećam se baš najbolje sada. Dala ju je Čefseri Maloj, jer smo živeli u studentskom domu. I otišla sam i pitala Ruše, rekla sam joj, “Šta se desilo sa knjigom?” Ona je rekla, “Dala sam je,” rekla je, “tamo jednoj devojci,” rekla je, “iz Opštine Kamenica,” rekla je, “idemo zajedno da je uzmemo.” I kao sportista sam nosila kožnu jaknu, farmerke i još nešto... i kada smo ušli u njenu sobu, izgledala sam joj kao razbojnik, kako je rekla, ja to izražavam ovako (smeh).

Popili smo kafu, družili se, razmenili neke misli, otišla sam. Pitala je Rušu, “Zašto si dovela tu devojku u toj odeći? Kako si mogla da je dovedeš u moju sobu?” Rekla je, “Ne, ne,” rekla je, “čekaj, jer sam knjigu koju sam ti dala, uzela od nje,” i tu je počelo. I onda smo pričale po hodnicima, “Dobro jutro, kako si?” I tako je počeo naš kontakt, zbližile smo se. I bilo je, bilo je, ne znam, bilo je, koliko god rizično, osećalie smo se ispunjene svojom aktivnošću. Osećale smo se kao veliki ljudi u sebi, ne tako veliki, već ispunjeni u sebi jer smo radili nešto dobro za našu okupiranu otadžbinu.

Anita Susuri: Da li se sećate prve aktivnosti u kojoj ste učestvovali?

Zurafete Krueziu Manaj: Prva aktivnost je bila pisanje nekih, nekih pamfleta rukom, nismo imali pisaće mašine i pisali smo rukom. Primerak tog pamfleta, Nuhi Beriša i ja smo dale Čefseri, Salji Maloj, Bajramu Dermakuu [alb. Bajram Dërmaku] i ja... u vreme kada smo živeli u privatnom stanu. Tu smo pisali, jer bismo uzeli taj papir formata A4 i isekli ga na četiri dela i pisali bismo tekst rukom, crvenim olovkama, sećam se čak i boje olovke, bila je crvena.

Kada sam došla ovde u Suvu Reku, dobila sam svoj trio koji je pisao. Dobila sam svoje prijatelje iz Suve Reke i ti pamfleti su podeljeni. I onda u domovima, u dvorištima studentskih domova, u Gimnaziji *Jeta e Re* u Đakovici, neki su raspoređeni u području Gnjilana, a zatim su raspoređeni u Peći. Dakle, u nekim velikim gradovima na Kosovu i to je napravilo buku, mislim u to vreme. Jer distribuirati ih istog dana, isti tekst u tim pamfletima, to je bila veoma rizična stvar, veoma... ali u isto vreme je to bio zaista dobar posao jer su mnogi ljudi postali svesni. Išli smo i u dvorišta kuća i stavljali ih iznad zidova ili ispod vrata, nalazili smo razne načine i alternative.

Anita Susuri: To ste krili?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da.

Anita Susuri: I dali ste im...

Zurafete Krueziu Manaj: Krili smo ih u torbama, stavljali smo ih zajedno sa knjigama iz kojih smo učile. Mislim, radili smo sve živo.

Anita Susuri: Da li se se bojale da će vas neko od ljudi kojima ste delile pamflete prepoznati?

Zurafete Krueziu Manaj: Naravno, da. Ali nismo odustali, mislim, nismo odustali. Deo, barem aktivnost koju sam radila je, ili smo ih bacili ispod stepenica ili školskih klupa. Na primer, aktivnost koju sam radio sa sestrom u Gimnaziji *Jeta e Re*, razbile smo prozor u školi, ušle smo unutra i stavile ih na đачki sto i obavile smo to. U različitim kvartovima grada, kao što sam rekla, na stepenicama gde smo mogle ili smo ih bacali preko zidova. Na najrazličitije načine. Pronašle smo načine koji su nam odgovarali i to je bilo ostvarivo sa naše strane i na taj način smo to i uradile.

Anita Susuri: Dakle, kažete da ste imale sastanke u domovima, na primer, u stanovima, u vašim kućama?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da, da. Otkrile smo... vidi, te tajne aktivnosti su se uglavnom obavljale noću. Međutim, koristili smo spavaonice pretvarajući se da se okupljamo kao prijatelji. Počeli smo sa nasumičnim razgovorima, sa različitim razgovorima. Kada smo se uverile da je sve u redu, tada smo ušle u te procedure zbog kojih smo se okupili. Napravile smo planove i materijal koji su imali, mislim onaj ilegalni, gde da pošaljemo, gde da postavimo, na kom položaju gradova, u kom kvartu gradova. I to na najviše, kao što sam rekao, najrazličitije načine. Jedan plan se razlikovao od drugog u zavisnosti od situacije, okolnosti koje su bile u tom konkretnom trenutku kada smo to želele da uradimo.

Anita Susuri: Da li je bilo, na primer, sigurna sam da je bilo uputstava koje su davali drugi i vi možda niste znali ko ih je izdavao?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da, da, da, tako je. Nismo znali odakle dolaze niti ko stoji iza njih. Uradile smo svoj posao, ali nismo postavljale pitanja. Imale smo svoju perspektivu i šta smo morale da uradimo. Na taj način je taj plan bio zaštićen, inače je postojao rizik da budete otkriveni i da budemo otkriveni u nekom trenutku kasnije i... ali, mislim, nismo znali... kao što sam rekla, uhapšena sam u školi. Ne znam ni ko bi to mogao biti, ni odakle su mogli doći, uopšte ne znam. I dobro je što ne znam i... ali i ne krivim nikoga.

To je bio posao koji smo potpuno svesno preuzele na sebe, bile smo svesni da ćemo možda jednog dana biti u opasnosti i da ćemo biti zatvoreni jer su okolnosti bile takve prirode. Bila sam nedavno na TV [intervjuu] i moderator me je pitao, "Kako se nisi uplašila?" "Pa, nismo se uplašili jer nas je naš rad držao, ideal zbog kojeg smo započele taj posao," i ideal kojim ste se posvetili koji vam daje inspiraciju za taj posao koji radite, nas nije bilo briga za žrtvovanje, za ono što će nam se dogoditi. Razmišljali smo

kako da, kako da ostvarimo potpunu slobodu za našu zemlju, to je bio naš zajednički cilj i tako smo radili, koliko smo mogli.

Anita Susuri: Koliko ja znam, imali ste i neki tajni jezik, ili vreme sastanka ili raditi...

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da, da. Povremeno sam se čak sretala sa ljudima koje uopšte nisam poznavala. Imali smo, planirali smo da u jednom trenutku odemo u Albaniju po neke ilegalne knjige. Moja prijateljica, Ljumnije Azemi iz Uroševca, dogovorila je odlazak u Albaniju. Ja, bio je jedan momak ovde u Suvoj Reci, Nedžat Kući [alb. Nexhat Kuqi], on je bio radnik u Ballkani i imao je moje poverenja da nam nađe vezu i odvede nas u Albaniju.

Dao mi je šifru kada... Nisam znala koju osobu ću da sretnem, koja živi oko albanske granice. Rekao je, "Ići ćeš na ovo određeno mesto, srešće te ta osoba i ti ćeš mu reći, 'Sunčan dan,'" znate, "on će odgovoriti sa, 'Možda će popodne padati kiša' u slučaju da je postojao rizik", dakle, potencijal prelaska granice. I to je, mislim, bio neprikladan dan za prelazak granice i time sam završila i vratila sam se u Suvu Reku, tako da nisam rizikovala da pređem granicu.

Anita Susuri: Šta je bio rizik? Zašto nije bili izvodljivo?

Zurafete Krueziu Manaj: Jer tu je bila patrola, granična patrola, šta ja znam. On tada... Ne znam ni ko je taj čovek danas, ne znam ko je. Ali, imali smo "Sunčan dan," on [kaže], "Možda će popodne biti kiša," znate, a ja sam nastavila svojim putem, vratila sam se i tako smo radili sa brojevima, sa formulama sve vrste. Imali smo svoje šifre. I onda smo imali svoja tajna imena i tako dalje.

Anita Susuri: Da li možete da nam pričate malo više o vašim tajnim imenima. Znam da ste ih koristili da vas neko ne bi razotkrio...

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da.

Anita Susuri: Koji je bio vaš pseudonim, ako možete to da podelite?

Zurafete Krueziu Manaj: Čak i pesme... jer pre nego što sam otišla u zatvor bavila sam se [pisanjem] čak i sad pomalo pišem. Kada sam objavila svoje pesme u *Kosovare* [časopis], često nisu objavljivali moje ime. Neke pesme sam objavila pod svojim imenom. Kasnije sam morala da se zovem Besa guri, to je bilo to. Sećam se da je Esad Mekulji¹⁷ bio urednik tog časopisa u to vreme. A onda su postojali časopisi i novine u to vreme koje nisu mogle da objave moje pesme. Ali, sviđa mi se i i dan-danas da sam bila u prilici, bila sam lenja da prolazim kroz administrativne procedure da promenim ime (smeje

¹⁷ Esad Mekulji [alb. Esad Mekuli](1916 - 1993) je bio albanski pesnik, kritičar i prevodilac. Bio je prvi predsednik Akademije nauka i umetnosti na Kosovu.

se) i tako dalje. Ćefserin pseudonim je bio Arta, moja prijateljica, njen je bio Arta, i tako dalje. Svako je imao svoj tajni pseudonim.

Anita Susuri: Rekli ste da ste imale i mnoge druge kodove na primer. Da li je bilo neko konkretno vreme kada ste se bavili vašim aktivnostima?

Zurafete Krueziu Manaj: Kada smo morali, mislim, kada smo hteli da uradimo neku aktivnost, naravno da je to urađeno u određeno vreme. Međutim, te rasprave u studentskim domovima, često smo se okupljali i dolazili, jesmo, dolazili smo spontano. Tri-četiri drugara su se okupila i tokom razgovora, kako je razgovor odmicao, došli smo do cilja koji smo želeli da izvedemo, da završimo razgovor. Dakle, mnogo puta stvari koje bi se radile na planski način, naravno, to je urađeno kroz određene kodove. To je urađeno tokom noći u različitim prigradskim naseljima.

Međutim, mi smo to uradili i aktivnost, kako da se izrazim, polupodzemna znate. Okupili bismo se u studentskoj sobi i zvali jedni druge... i onda smo razgovarali, kako je događaj otkriven, kako je aktivnost postignuta. Tada su dolazile albanske muzičke grupe, dolazile su sportske grupe, išli smo u sportske hale, u koncertne sale. Kako motivisati studentsku omladinu, srednjoškolsku omladinu. Bile su to aktivnosti svih vrsta, u današnjoj prizmu mogle su izgledati lake, možda nevažne, ali su u to vreme bile izuzetno važne.

Dva slova “KR” [Kosovo Republika], ako su ispisana na ulici, ljudi su godinama zatvarani zbog ta dva slova. Ali, ta dva slova su imala svoju moć, delovala su na ljude. Tako je nastao, događaj povezan sa drugim događajem, akcija sa drugom radnjom. Sve su to bile međusobno povezane hronološki i postigle su svoj efekat.

Anita Susuri: Da li set delili te slogane ili ste ih i pisali, na primer na ulicama...

Zurafete Krueziu Manaj: Da.

Anita Susuri: I delili materijal.

Zurafete Krueziu Manaj: Da, mogli bismo da prođemo. Rekla sam, pričala sam ti o slučaju u srednjoj školi, o distribuciji po gradovima, o transparentima, gde god smo mogli da prođemo, da smo primetili da smo... Rekoh, na čemu sam zahvalila svojoj majci kada si mi postavila to pitanje, jer i moja majka nam je pomogla u mnogim slučajevima, u mnogim slučajevima. Pokrivala ih je svojim kaputom, šalom, a ispod kaputa sakrivali smo pamflete koje smo hteli da podelimo. Radili smo to na razne načine. Nismo radili dan ili dva, ali smo godinama radili, sve dok nas nisu otkrili i zatvorili.

Anita Susuri: Da li je to možda bilo i vreme kada ste upoznali svog muža?

Zurafete Krueziu Manaj: Mog muža...

Anita Susuri: Tokom tajnih aktivnosti?

Zurafete Krueziu Manaj: Ne. Upoznala sam svog muža tokom studija. Ali, moj muž je bio, posle našeg braka i dok smo bili vereni i posle venčanja, bio je moja desna ruka. Jer kada sam se udala, prvo sam uhapšena u školi, bila sam zatvorena, osuđena sam na 18 meseci zatvora. Završila sam sa zatvorom. Posle nekog vremena sam se udala i uradila sam...

Anita Susuri: Nakon zatvora?

Zurafete Krueziu Manaj: Nakon zatvora. Udala sam se posle zatvora. I bavila sam se aktivnostima čak i u selu u kojem sam živela. Onda je došlo i do osnivanja DSK.¹⁸ Ali tada su to bili počeci, nije bilo tako, funkcionisalo je kao, nije funkcionisalo kao [politička] partija, već kao ceo pokret i većina nacije ga je podržavala jer je bilo dobro obavljeno kao Deo toga. U selu Glarevo i opštini Klina radili smo razne aktivnosti. U to vreme kao deo DSK postojale su i polu-podzemne aktivnosti.

Tamo smo formirali seoski savet žena i tada su mlade čak ubijali po zatvorima, u jugoslovenskoj vojsci. A da bismo izdržali porodice koje su izgubile sinove, okupili smo seljanke, ukrkali smo se na traktorsku prikolicu i išli smo u ta sela. Verujte mi, bilo je žena od 65 godina, žena od 70 godina, pored mlađih devojaka koje su dolazile, bilo je i starijih žena, nisu izbegavale poziv koji smo radili kao mlade devojke i išli smo da se bavimo aktivnostima. Organizovali smo različite kurseve za usavršavanje devojaka koje nisu imale obrazovanje.

A onda bismo se organizovali, radili smo akcije i da se uloga žena tog vremena dovede u centar pažnje. Tada žene nisu bile na istoj poziciji kao danas, bile su izuzetno, kažem, mnogo niže od položaja muškaraca, bilo u porodici, bilo u društvu. To su bile stvari o kojima smo razmišljali, mislim, da to uradimo u svakom segmentu života, da uradimo pravu stvar koja je morala da se uradi.

Treći Deo

Anita Susuri: Htela sam da se vratimo na deo kada ste spomenuli, posete, kako da kažem, kulturna, umetnička društva iz Albanije...

Zurafete Krueziu Manaj: Da.

¹⁸ Alb. *Lidhja Demokratike e Kosovës* - Demokratski savez Kosova. Prva politička partija Kosova, koju je 1989. godine, kada je ukinuta autonomija Kosova, osnovala grupa novinara i intelektualaca. DSK je brzo postao partija-država, okupljajući sve Albance, i ostao jedina partija do 1999. godine.

Anita Susuri: Da li se sećate na primer kakva je bila atmosfera dok su oni bili prisutni ili...

Zurafete Krueziu Manaj: Da, sećam se i do dana današnjeg se naježim kad se setim. Možete li da verujete da sporstka hala koja je blizu...

Anita Susuri: Domova?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, *1 Tetori* [hala] koja je blizu studentskih domova, napunila se i nije bilo dovoljno mesta za sve zainteresovane koji su hteli da uđu. I često, često se dešavalo da ljudi posmatraju aktivnost koja se dešava spolja. Toliko košulja je spaljeno, toliko... sva ta mladalačka snaga. A onda nam je taj adrenalin dao priliku da se osećamo kao supermen da se tako izrazim (smeje se), i osećali smo se izvanredno. I ove stvari, ove stvari su inspirisale naciju. Koliko god na prvi pogled izgledale kao male stvari, lake stvari, ubeđivale su narod da pripadamo, pripadamo, mislim, tom duhu, nismo pripadali duhu...

Pošto je u vreme kada je bila Titova štafeta,¹⁹ ta ceremonija je išla od grada do grada. Sećam se tog dana kada je to nosila kosovska omladina i tako dalje. A onda smo se podelili u dva tabora. Tabor koji je podržavao jugoslovenski sistem i onaj koji nije. Dakle, sve aktivnosti koje su rađene u okviru SFRJ i ovog drugog kampa koji je udahnuo dah patriotizma, sa ljubavlju prema Albaniji i oni su, mislim, bili jako striktno podeljeni i tako su se ponašali.

Anita Susuri: Da li vam se desilo da, na primer, imate neki kontakt sa umetnicima koji su došli iz Albanije...

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da.

Anita Susuri: Da razgovaraju.

Zurafete Krueziu Manaj: Da, sećam se dobro. Šteta što nemam fotografije jer sam ih sev ostavila u Švedskoj. Sa Gezim Krujom,²⁰ sa tim pevačima, sad se ne sećam imena. Ali sećam se Gezima Kruje kada je došao da igra jednu predstavu u pozorištu u Prištini. To je bio on, a mi, učenici, smo ga okružili da nam priča viceve i mnogo nas je zasmeyavao, umirali smo od smeha. Međutim, čak i tada smo morali da budemo veoma oprezni jer svuda je bilo, svuda je bio neko ko je posmatrao situaciju. Nisu svi tamo voleli, na primer, Gezima Kruju, albanske umetnike, albanske pevače. Tu su bili uključeni ljudi svih vrsta.

¹⁹ Štafeta mladosti je prešla celu Jugoslaviju 25. maja, na rođendan komunističkog vođe Tita.

²⁰ Gezim Kruja [alb. Gëzim Kruja] (1939 - 2020) je bio komičar iz Albanije.

Sećam se kada je bila zabavna scena i Avni Mulja [alb. Avni Mula] i drugi pevači iz Albanije u Hotelu Grand, ljudi i studenti su okružili [Hotel] Grand i bio je to susret sa pevačima. Čim su ušli u autobus za Albaniju, počeli su da kidnapuju mlade ljude i sve tamo, od strane tadašnje UDB-e. I morali smo da nađemo načine... brzo da se razidemo, jer u suprotnom ako padneš u njihove ruke, bivaš zatvoren i mučen fizički ili psihički ili sve to.

Anita Susuri: U vreme kada ste rekli da se vaše obrazovanje na univerzitetu nastavilo, ali i vaša aktivnost, do koje mere ste uspevali da učestvujete u gradskom životu na primer? Kako ste doživeli i grad?

Zurafete Krueziu Manaj: Jesmo, naravno, jesmo, živeli smo i studentski život pored onoga što smo radili, pored tajnog života koji smo imali. U to vreme bismo išli u pozorište. Pozorište je bilo izuzetno, bilo je napredno i održavali su [predstave], bilo je predstava skoro svakog vikenda. Onda bismo išli, tada nismo imali mnogo kafića kao danas, tada se više išlo u neke poslastičarnice, limunade, *indijanke*²¹ torte, sećam se. Dakle, jesmo [izlazili], ne na način na koji je danas. Tada su bile drugačije okolnosti, bile su teže, naravno. Učenici su bili mnogo ograničeni.

Tada, '79, '78, '79, ove rok grupe su se pojavile na Kosovu. Ali nije ih bilo toliko, tu i tamo. Znam da su se trudili da unaprede muziku, da prate evropske trendove i tako dalje. Nas koji smo voleli tradicionalnu muziku, oni koji je, kako da kažem, odgovarala našem idealu. Tako da smo bili više fokusirani na folklornu muziku, tradicionalnu [muziku], umetnike koji su došli iz Albanije i tako dalje.

Anita Susuri: Vraćamo se malo na vaše aktivnosti. Koliko često ste se bavili tim aktivnostima?

Zurafete Krueziu Manaj: Pričate li o podzemnim ili nadzemnim aktivnostima?

Anita Susuri: Podzemnim.

Zurafete Krueziu Manaj: U podzemlju svaki put kada smo imali priliku i svaki put kada nam je bio poveren zadatak, mi smo to uradili. Možda, nekada je bilo češće, a nekada ređe. To je zavisilo od pozicije situacije jer nismo uvek mogli da obavljamo svoju aktivnost na dan koji smo želeli. Ali možda je to moralo da se odloži sa jednog dana na drugi.

Sećam se da smo jednom imali zabranjene tekstove u studentskom domu broj 1. U stvari, tu je bila Zilfije Murići [alb. Zylfije Muriqi], devojka, Mulići ili Murići, jer je njeno devojačko prezime bilo Mulići i nakon što se udala imala je Murići. Imali smo neke zabranjene tekstove u našoj sobi. Dobili smo informaciju da će spavaonice biti proverene, jer je s vremena na vreme bilo racija, proveru studentskih domova, u studentskim sobama u kojima su posumnjali da ima nečega. Prijatelj me je obavestio da će proveriti spavaonice.

²¹ *Indijanka* je kremasto pecivo od keksa.

Morali smo da uzmemo sve zabranjene tekstove koje smo imali i pošaljemo u privatni stan. Tamo je živeo moj prijatelj, Tafil Rama, ali i moj [muž]. On je zapravo bio sekretar u *Rilindji*, on je tada radio u *Rilindji* i slali smo mu ih, izbegavali smo to. Popodne je bilo tačno da će proveriti spavaonice. Došli su i proverili neke sobe, ali na sreću nisu ništa našli i bili smo izuzetno oprezni. Trebalo je da budemo oprezni, inače bi zbog najmanje stvari mogao da odeš u zatvor, da te zatvore, uhapsu i tako dalje.

Anita Susuri: Sigurna sam da je i vaša porodica znala da ste deo te podzemne grupe, ali da li vam se vaš otac pridružio kasnije kao što ste spomenuli?

Zurafete Krueziu Manaj: Da. Moj otac (kašlje). Izvinite.

Anita Susuri: Popijte malo vode ako želite.

Zurafete Krueziu Manaj: Moj otac je, naravno, znao, bio je svestan posla koji smo radili. Često nam je držao predavanja o tome kako da se izvučemo iz raznih situacija, mnogo saveta. Ali i što se tiče aktivnosti mog oca, nisam sve znala, jer moj otac nije, nije nam otvoreno govorio. Radila sam sa svojom sestrom, koja više nije sa nama, Mirvete Krueziu [alb. Myrvete Kryeziu], bila je mlađa od mene. Nije znala moje kontakte, koga sam kontaktirala. I onda, moji drugovi [iz Suve Reke], drugi ljudi sa kojima sam radila aktivnosti, nismo znali jedni za druge.

Bila je to velika zavera, mislim, jer je samo na taj način obezbeđen kontinuitet aktivnosti. U vreme kada sam ja bila, u vreme kada je bilo... zapravo Čefsere Malja je poslata u zatvor pre mene i osuđena na samo mesec ili dva ili ne znam tačno. Pronašli su neke muzičke CD-ove, kao što sam pomenula da smo širili kroz muziku. Osuđena je na dva meseca i planirali smo, unapred smo planirali da napišemo slogan na Filozofskom fakultetu, na strani Filozofskog fakulteta odakle se videla ulica, gde glavni put sa dve trake vodi i dan-danas.

Prethodno je bila zatvorena. Onda sam htela da osiguram da će to biti urađeno, plan za koji smo imali plan akcije. Dobila sam papir, toalet papir i napisala sam poruku koju ću joj poslati i uzela sam niz od tog toalet papira i napravila ovakav kanap i stavila ga ispod kragne košulje. Rašila sam kragnu od košulje i stavila je tamo i rekla sam njenoj majci, “Kad odeš da je posetiš,” jer je ona mogla slobodno da je poseti, a njena majka joj je rekla, “Ima nešto ispod tvoje kragne.”

Kada je otišla u tu sobu, našla je papir sa onim što sam htela da kažem, šta sam htela da joj kažem. Dakle, našli smo razne načine da se razumemo, tako, i uradili smo mnogo toga. U suprotnom, upadate u zamku. Svuda su bili ljudi iz UDB-e. Na autobuskoj stanici, u bioskopu, u pozorištu, u studentskim domovima, bili su svuda.

Anita Susuri: Zapisala sam ovde da ste vi dizajnirali traktate, ali ste ih i delili. Na primer, koju ste traktat osmislili?

Zurafete Krueziu Manaj: Tada je trebalo pozvati ljude da shvate da smo pod okupacijom i da moramo da uzmemo svoje živote u svoje ruke. Međutim, da uzmemo svoje živote u svoje ruke, radnik na mestu gde rade, neki u poljoprivredi, radnici u fabrikama i sve to. Ali bilo je potrebno, mislim, sad se ne sećam tačno teksta koji je napisan, ali fokus je bio na tome da svako, bilo da je radnik, profesor, poljoprivrednik, svih profesija, da svako razume suština toga jer smo mi bili okupirani i za njih je morala biti promena da bi oslobodili Kosovo.

Anita Susuri: U okviru grupe tih tajnih pokreta uopšte, da li su postojala pravila o tome kako se treba ponašati u određenim okolnostima. Na primer, ako vas uhvate ili razne zamke?

Zurafete Krueziu Manaj: Pa vidi, naravno da su postojala ta pravila. Morao si da paziš da ne odaš imena, da ne otkriješ svoje prijatelje. U tim situacijama ste morali nešto da izmišljate kada su vas ispitivali u tim istražnim kancelarijama, svakakva [pitanja]. Ali eto, u istražnim kancelarijama, psihička tortura je bila ravna fizičkoj. Jer, posebno nama ženama, pretili su nam najgnusnijim rečima, najnehumanijim rečima koje je neko mogao da upotrebi prema nama.

Jednostavno smo bili uplašeni zbog moralnog aspekta i pritiska koji su na nas vršili. Dakle, bilo je izuzetno teško. Morali ste biti veoma oprezni sa pitanjima koja su postavljali, da biste pronašli lavirinte da biste izašli iz onoga što su želeli i da ne dajete imena. Jer tada je jedan podatak razotkrio drugu vezu i išlo je tako redom. Eto, verujte mi, došli su Srbi, Albanci, jedni su došli, drugi otišli. A onda su te naterali da ostanesh celu noć bez stolice.

Ja sam lično bila vezana lisicama za radijator i sada zamislite svu tu fizičku torturu da budem vezana lisicama za radijator cele noći bez stolice za sedenje. A onda je neko došao i pritiskao te na razne načine. Najjači pritisak dolazi od govornika albanskog jezika. Jer bilo je i Srba, ali su oni to tvrdili, da...

Anita Susuri: Humanost.

Zurafete Krueziu Manaj: Da. I to su i radili na neki način, kao što obično rade sa svojom diplomatijom, kao vidite koliko smi mi dobri i mi vas ne pritiskamo kao ostale kolege. Dakle, koristili su tu diplomatiju i krivili ljude koji su pričali albanski. I tako dalje.

Anita Susuri: Kada ste završili, mislim da ste diplomirali '80?

Zurafete Krueziu Manaj: Ne, kasnije, jer sam bila u zatvoru i završila sam kasnije.

Anita Susuri: Da li su vam prekinuli [studije]?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da.

Anita Susuri: Koje godine ste nastavili?

Zurafete Krueziu Manaj: Počela sam da radim pre diplomiranja, '80 sam dobila prvi posao. A tada sam bila izvanredni student i istovremeno sam učila i radila. Dakle, morala sam, bila sam povezana sa, mislim, i moja podzemna i nadzemna aktivnost bila je mnogo povezana sa mojim gradom. Uzimala bih, mislim, mišljenje mojih prijatelja tamo i došla bih da ga primenim ovde i na širem području, ne samo u Suvoj Reci, već i u različitim selima. Dakle, pokušali smo da upoznamo ljude, da ih privučemo na svoju stranu, kao što si rekla [obraća se osobi koja vodi intervju]... bila je potrebna savršena elokvencija da se ubedi, na primer, neko ko je možda bio blizak sistemu tog vremena. Morali ste da pričate i pričate, ne samo jedan dan nego i duže, nekoliko dana da biste ih ubedili. Bilo je to teško vreme.

Ljudi su bili u tom mirovanju i koji je zapravo naš pravi put, koji? Ili možda ako se bavim ovom stranom šta će biti sa mnom, šta će biti sa mojom porodicom? Pošto je bilo ljudi, svi smo mislili kako da ne navučemo loše stvari svojoj porodici ili sebi. Međutim, oni su bili odlučni da urade posao za našu domovinu i ostavili smo iza sebe ono što bi moglo da nam se desi, šta će biti sa mojom porodicom, i nastavili smo dalje. Ali, bilo je ljudi koji su bili nestabilni, neubeđeni i morali smo mnogo da radimo da ih ubedimo.

Anita Susuri: Postoji i priča kad ste sklonili Titovu fotografiju sa vašeg radnog mesta?

Zurafete Krueziu Manaj: Da (smeje se). Nije da sam je sklonila, već je zapravo nije ni bilo. Nadgledala sam jedno odeljenje šestog razreda i predavala sam u školi koja je sada muzej. Ušla sam unutra i nisam znala kako su učenici приметili da nemamo Titovu fotografiju okačenu u učionici. I ne znam kako se to dogodilo. Međutim, bila sam u toj situaciji razmišljajući kako da odgovorim učenicima. I mislila sam da će reći... jer upravo u tom razredu je bio učenik čiji je otac bio gradonačelnik Suve Reke.

Jedan od učenika je ustao i pitao, "Nastavnice, zašto samo moje odeljenje, naše odeljenje, nema Titovu fotografiju?" I ja sam rekla, "Znaš šta," rekla sam, "znaš šta," rekla sam, zapravo imali smo fotografije naših *rilindas*,²² Naima Frašerija [alb. Naim Frashëri], Abdula Frašerija [alb. Abdyl Frashëri] i tih ljudi. Rekla sam, "Znaš šta," rekla sam, "on nam fali ali imamo neke druge fotografije koje ga zamenjuju u hodniku," znate. I na neki način sam to učinila... stavila sam im do znanja da su fotografije koje imamo dovoljne, više nego ostale. Dakle, morali ste da izađete iz situacija i nađete razne načine da prevaziđete situacije.

²² Figures of the *Rilindja Kombëtare* (National Awakening), the nineteenth century Albanian political and cultural movement for national liberation. Poznati članovi *Rilindja Kombëtare* (Narodnog buđenja), albanskog političkog i kulturnog pokreta za nacionalno oslobođenje iz devetnaestog veka.

Anita Susuri: Da, kada su demonstracije počele u martu '81...

Zurafete Krueziu Manaj: Da.

Anita Susuri: Da li ste znali unapred da će se to desiti?

Zurafete Krueziu Manaj: Radila sam u školi, ovde u školi, *Bashkim-Vllaznim*, [tada] ime, danas je 7 *marsi*. Čefsere, moja prijateljica mi je rekla da će biti, biće demonstracija 26. marta, jer su se već 11. marta desile. I otišla sam u školu, ostavila sam kaput u školi. Prvo sam mislila da ih ne obavestim kuda idem, ali sam znala da ako sam ceo dan odsutna direktor će preduzeti mere, zašto su đaci bučni, zašto to.

Rekla sam svom kolegi da ćemo zajedno otići u Prištinu. Imao je neke privatne poslove u vezi sa svojim automobilom, iz ličnih razloga, nije znao za demonstracije koje će se desiti u Prištini. Rekao mi je, pitao me je, "Možeš li da me menjaš pošto idem u Prištinu?" "Ne," rekla sam, "ja," rekla sam, "imam ispit u Prištini i doći ću u Prištinu," i rekla sam, "idemo zajedno tvojim kolima." Obavestila sam direktora da idem u Prištinu i da neko mora da mi zameni časove. Obavestila sam i svog kolegu i otišli smo u Prištinu.

U stvari, krenuo je prema studentskim domovima kao da je znao, zapravo uopšte nije znao da će tamo biti demonstracija. Rekla sam, "Znaš šta," rekla sam, "ostavi me ovde jer ću se naći sa kolegom," rekla sam, "sa kojim ću polagati ispit i zajedno ćemo ići tamo," rekao mi je, "Danas je Titova štafeta i," rekao je, "studenti su se okupili i valjda idu tamo jer će Titova štafeta tamo da prođe," a ja nisam rekla ništa. Otišao je autom, a mene su tamo odvezli. Zatekla sam gomilu studenata u dvorištu studentskih domova.

Bila je debata između [Azema Vlasijsa](#) [alb. Azem Vlasi], Sanije Hiseni [alb. Sanije Hyseni] je bila tamo, tada se vraćala iz Komiteta. Studenti su imali pritužbe i počeli su da izlaze sa političkim zahtevima, "Pustite naše prijatelje iz zatvora," "Trepča radi, treba da radi za Kosovo, a ne za druge jugoslovenske republike," tu je nastala "Republika Kosovo," a onda i ostali slogani. Nisu bili ubeđeni, mislim, ni Azem Vlasi, ni Sanije, nisu ih ubedili naši zahtevi i napustili su nas, otišli su svojim poslom. Radili smo svoje i odlučili smo da izađemo u centar grada.

Ali, tada su bile barikade kod studentske menze i na raskrsnici kod policijske [stanice]. Bilo je nemoguće otići u grad [centar], jer se tamo dešavalo, očekivali su Titovu štafetu. Mi sa druge strane smo protestovali i demonstrirali i nismo mogli, nismo mogli u centar grada. Međutim, sve aktivnosti tog dana odvijale su se u dvorištu studentskih domova, na onom platou kod koga je sada sala 1. oktobar, pa se tako i dogodilo. Ali bilo je, videla sam devojke i dečake koji su hapšeni, bili su mučeni na razne načine. Ali taj adrenalin nas je držao, održavao nas je u životu i protest je trajao do kasno u noć.

Anita Susuri: Da li je bilo nasilja, da li su koristili oružje, na primer, vatreno oružje?

Zurafete Krueziu Manaj: Sećam se da se jedan demonstrant povredio suzavcem jer je pokušao da ga baci i odsekao mu je tri prsta. Bilo je batina, bilo je, bilo je, koga su mogli uhvatiti, jer je gužva bila tolika da smo u tim spavaonicama prolazili... Imala sam sreću da budem na platou i nisam, nisu me uhapsili, nisam, mislim, ništa mi se nije desilo tog dana. A onda smo se razišli i otišli kućama. Bez obzira da li smo se poznavali ili ne, te noći smo otišli da spavamo kući i sklonili smo se.

Anita Susuri: Gde ste išli, na primer?

Zurafete Krueziu Manaj: Otišla sam sa svojom prijateljicom Čefsere do osobe iz istog mesta kao i ona u Kodra e Diellit gde je bila njegova kuća i imali smo sreće da je on iz istog mesta kao i ona i da smo ga poznavali. Bio je osoba od poverenja i tamo smo provele noć. Sutradan ujutru uzeli smo neke knjige kao da idemo na čas i svi smo krenuli svojim putem, jer sutradan nije bilo demonstracija. Razišli smo se i nije bilo više [demonstracija] do 1. i 2. aprila. Ali 1. i 2. april su bili fokusirani na Prištinu, a kada je 3. april bio u Uroševcu koliko se ja sećam i tako dalje, bilo je raznih protesta u različitim gradova.

Anita Susuri: Da li ste bili u Prištini 1. i 2. aprila [1981]?

Zurafete Krueziu Manaj: Ne, nisam, nisam...

Anita Susuri: Kakva je bila situacija u Suvoj Reci?

Zurafete Krueziu Manaj: Bilo je organizovanih događaja i u Suvoj Reci, glavni događaj ovde se desio u Prizrenu. Moja pokojna sestra je bila u Prizrenu i uhapšena. I zanimljivo je reći jer kada je uhapšena bila su tri policajca, a još dva policajca su otišla da odvedu ostale studente. Jer to su uglavnom radili prizrenski đaci iz Više škole i gimnazija, srednjoškolci.

Policajac koji je ostao okrenuo je leđa, to joj je dalo do znanja da joj govori, "Beži!" Ona je u tom trenutku otrčala i otišla u privatnu kuću, tu je ostala do uveče i domaćica ju je odvela na autobusku stanicu. Jer je autobuska stanica bila pod nadzorom UDB-e i njenih ljudi. Odvela ju je tamo pretvarajući se da ide kod ujaka, uvela ju je u autobus. Kako bi drugi čuli, rekla je, "Dobro, kćeri moja, pozdravi ujaka i sačekaću te sutra na autobuskoj stanici i idemo kući." A onda je došla kući i to je bilo učinjeno, te noći. Dakle, ovde su se dešavale aktivnosti.

Anita Susuri: Nakon tog dana, kada ste bili na protestima u martu, da li su se brinuli kada ste došli kući? Da li ste ih kontaktirali?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da. Onda sam došla kući i da, moj otac, moj otac je očekivao vesti, kakve ćemo vesti da donesemo iz Prištine, moja majka takođe. Bilo je... u to vreme... tada su demonstracije dale novi dah situaciji na Kosovu. Mogu reći da su martovske i aprilske demonstracije tog vremena bile temelj današnjeg Kosova. I onda su postojali protesti, bile su demonstracije, bilo je raznih organizovanih događaja do '90-ih. A onda su ukinuli autonomiju Kosova, kada su svi ljudi izašli na ulice. Onda su tražili Azema Vlasija i [Kaćušu Jašari](#). U nekom trenutku su nas kaznili, kaznili su nas. Ipak, situacija je bila takva da su ih tražili zbog samih događaja koji su se dešavali u tom specifičnom vremenskom periodu. Tako.

Anita Susuri: Čak i političari su se menjali na osnovu situacije...

Zurafete Krueziu Manaj: I am not a politician, I don't do politics at all, I am not a member of any political party, but I can tell good from bad, evil from difficulty. I hope something becomes better. Da, naravno. Ali i danas, danas poznajem ljude koji su, kako kažu, tada pazili na Jugoslaviju i Srbiju, a danas izlaze kao veće patriote od onih koji su se tada žrtvovali, proveli godine u zatvoru i bili su tučeni i mučeni i anatemisani. Danas, često kada ih vidim, pravo da vam kažem, iznenadim se kako to mogu da urade. Na primer, ljudi te vrste na neki način popravljaju svoj profil kako bi se uklopili u situaciju tog vremena.

Ali oni se infiltriraju i uklapaju u bilo koju vrstu situacije koja dođe. A oni koji su idealni, oni istraju, istraju na principu ko su bili i takvi će ostati do kraja života, tako nepromenjeni. Nepromenjeno u pozitivnom smislu, u vezi sa onim što su uradili i, mislim, do danas su Kosovu potrebni [takvi] ljudi. Naravno, potrebni su joj ljudi i posvećeni ljudi za stvaranje jake zemlje.

Ljudi koji su bili nestabilni u životu i koji su pokušavali da profitiraju za svoju porodicu, za osobu, za... štetni su i za državu, za društvo i za sve. Ali sada se nadamo da će možda izaći novije i naprednije generacije, bilo politički, bilo u profesijama i... da probudimo Kosovo jer je prošlo 20-ak godina i dalje naše škole ne funkcionišu kako treba, univerziteti ne rade, ne funkcionišu ispravno. A onda ono zbog čega treba da žalimo su naše bolnice, naš medicinski sistem.

Možda [pošto] sam provela 31 godinu u Švedskoj i živela sam na Kosovu isto koliko i u Švedskoj. Kada dođem iz tog života i vidim situaciju na Kosovu, zaista mi se čini da moja zemlja radi... to je nepoželjna situacija, a ne onakva kakva bi trebalo da bude. Mislili smo da ćemo posle rata na Kosovu unaprediti Kosovo kao Švajcarska i često smo to govorili u našim razgovorima i slično. Ali, posle rata su mnoge stvari skrenule. Od ljudi u opštinama, institucionalnih ljudi, odstupila je najpre sama politika. Dakle, mora se promeniti, mora biti bolje.

Nisam političar, uopšte se ne bavim politikom, nisam član nijedne političke partije, ali mogu da razlikujem dobro od lošeg, zlo od teškoće. Nadam se da će nešto biti bolje.

Četvrti Deo

Anita Susuri: Bili ste u zatvoru '82, na početku, u februaru...

Zurafete Krueziu Manaj: Da.

Anita Susuri: Rekli ste da ste išli u školu ali kako se sećate tog trenutka?

Zurafete Krueziu Manaj: Ja sam zapravo predavala, bila sam u razredu i jedan čovek iz UDB-e je otišao kod direktora škole i tražio me. I direktor je poslao domara, on je rekao, "Idi zovi učiteljicu Zurafetu." Ali ja ne... sigurna sam da je on... možda je video ko je bio u [direktorovoj kancelariji], ne znam detalje. Ali videla sam da kada je došao da mi kaže, jeste, nije, bio je pod stresom na neki način i nije me čak ni pozdravio kao što je to obično činio sa "Dobar dan, dobro jutro," samo je otvorio vrata i rekao, "Učiteljice," rekao je, "direktor," rekao je, "zamolio vas je da hitno odete u sobu... u njegovu kancelariju."

Bila sam iznenađena načinom na koji mi se obratio. Rekla sam predsedniku odeljenja, "Pazi na odeljenje dok se ne vratim." I otišla sam u direktorovu kancelariju i videla tu osobu. Videla sam ga na ulicama Suve Reke i prepoznala sam mu lice. Međutim, nisam znala da je on bio uključen u tadašnji Sekretarijat unutrašnjih poslova. Videla sam ga tamo. Pre nego što je direktor bilo šta rekao, obratio mi se, rekao je, "Znaš li ko sam ja?" "Da," rekla sam, "videla sam te na ulicama Suve Reke, ali..."

Anita Susuri: Da li je bio Albanac?

Zurafete Krueziu Manaj: Bio je Albanac. Rekla sam, "Viđala sam te," rekla sam, "na ulicama Suve Reke," rekla sam, "Prepoznajem tvoje lice." Rekao je, "Ja sam inspektor," rekao je, "Sekretarijata unutrašnjih poslova Kosova" i odmah sam shvatila razlog i nameru njegovog dolaska. Odatle me je odveo i poslao u policijsku stanicu u Suvoj Reci i on me je uopšteno ispitivao i onda me poslao u SUP u Prizrenu. Onda je predao svoj zadatak Dautu Morini koji je bio onaj koji je, mislim *supovac*²³ koji je imao moj slučaj. Znači, on je bio glavni. Ali onda je lik kojeg sam pomenula pre došao, Krasnići, i neki Srbi su došli. Sad sam zaboravila njihova imena, nažalost zaboravila sam njihova imena jer hoću da ih izbrišem iz sećanja.

Jedan bi ušao, drugi bi izašao. Sve vrste pitanja. Koliko je fizička tortura bila teška, toliko je bila i psihička jer bi vam pretili najgnusnijim rečima. Ne mogu da ih kažem ovde, rečnik koji su koristili. Ali, za devojke, za žene koje su bile zatvorene, pored fizičkog mučenja, bolnije su bile pretnje, one bi uticale na vaš moral, naterale bi vas da pravite neprimerene gestove. Ipak, bili smo časni u svojim

²³ Ljudi koji su radili u SUP-u su bili nazivani supovci (sagovornica kaže *supovc*).

postupcima. Bili smo časni. Za mene je bilo važnije [ili prihvatljivije] da me tamo ubiju ili smo se mnogo puta onesvestili zbog torture. Pokušali su na svoj životinjski način.

Često kažem da čak ni Hitlerov gestapo nije radio takve stvari i da se nije ponašao na način na koji su se ponašali ljudi koji su govorili albanski. A ovo je bilo najgore, jer su to bili oni koji su govorili albanski. Nisu to bili oni od kojih smo očekivali, odakle su sve loše stvari, već oni koji govore albanski, govore naš jezik. To je bilo bolno.

Anita Susuri: Da li je bilo fizičkog nasilja? Batina?

Zurafete Krueziu Manaj: Bilo je.

Anita Susuri: Od strane nekoliko ljudi ili...

Zurafete Krueziu Manaj: Bilo je. Mnogo puta ih je bilo dvoje ili troje, nije bila samo jedna osoba. Mnogo puta je bilo dvoje ili troje, i... Bio je jedan slučaj ovde u Suvoj Reci, Teuta [Bekteši] iz Kumanova, student medicine, i devojka iz mog rodnog grada ovde, Šemsije Elšanaj [alb. Shemsije Elshanaj], i one su odlučile, napisale su slogan "Republika Kosovo" na platnu dugom šest-sedam metara i rešile su da ga mašu sa najviše zgrade u Suvoj Reci u to vreme, ona je bila u centru Suve Reke. Nisu uspele da ga razmotaju, da mašu njime i kasnije su ih razotkrili.

Jedna od njih, Šemsije, došla je u našu porodicu, dok je Teuta otišla u drugu porodicu. Mislim da su sutradan uhapšene. Uhapšene su, a onda su došli i uhapsili i nas, mene i moje dve sestre i drugu devojku gde je Teuta govorila, Selvije, ne sećam se prezimena. Mene i sestru su smestili u neku prostoriju tamo koja je bila mračna, mislim gde je služio kafu, ne znam za koga, radnik na održavanju. Zaključali su nas u toj sobi. Dok su ispitivali moju mlađu sestru, na spratu iznad i fizički su je mučili i čula sam zvukove...

Anita Susuri: Koliko je imala godina?

Zurafete Krueziu Manaj: Imala je 16-17 godina. I da vam pravo kažem, udarila sam u vrata i ram na vratima se polomio i počela sam da se penjem uz stepenice da vidim šta se tamo dešava. I još dva policajca su izašla iz svojih kancelarija i zgrabila me i tako mi nisu dozvolili da idem gore. To su bili, oni su to uradili namerno, pa su je mučili da to čujemo, da čujemo i da budemo psihički poraženi i onda daju detalje, daju informacije. Međutim, bili smo odlučni u tom pogledu i odupirali smo se svemu tome...

Anita Susuri: To se desilo ranije ili u vreme kada su vas uhapsili?

Zurafete Krueziu Manaj: To je bilo nakon mog odlaska u zatvor.

Anita Susuri: Aha!

Zurafete Krueziu Manaj: Da, tako posle mog odlaska u zatvor. A posle mene je moja sestra Mirvete osuđena na dva meseca. Ovo, ovo je, mene su poslali u zatvor u Mitrovici. Ona i njena prijateljica uhapšene su u Suvoj Reci. Ali moja sestra je pre toga bila bolesna i doktor ovde u Suvoj Reci joj je rekao da se operiše u Prizrenu. Ona je tog dana otišla u bolnicu i operisali su je, a na dan kada je operisana, UDBA je otišla da je uhapsi u bolnici. Ali, slučajno se tu našao Arif Elšani, glavni medicinski tehničar, koji u saradnji sa drugim lekarima to nije dozvolio. Zato što je bila sveže operisana i nisu to dozvolili, mislim, rekao im je da je ona njihova pacijentkinja ili šta ja znam i nije je pustio tog dana.

Međutim, sutradan su otišli i odveli je i poslali je u prostorije obezbeđenja u Prizren i fizički i psihički je mučili i osudili na dva meseca i poslali je u zatvor u Mitrovici. Tamo sam se sreća... jer u zatvoru u Mitrovici je bilo zanimljivo, obaveste vas čim uđe novi zatvorenik. Ja sam bila u ćeliji, bilo je na kraju hodnika i moja sestra je bila u ćeliji broj 3, rekli su, "Došla je nova devojka, srednjoškolka iz Suve Reke."

Odmah sam pitala, "Ko je ona?" Zato što bismo znali kada su stražari ulazili i izlazili, znali bismo kada su otišli u hodnik i prvu ćeliju u zatvoru u Mitrovici, koja je bila blizu glavnog ulaza gde se ulazilo u ženski i devojački paviljon, dobijali biste informaciju da je stražar ušao ili izašao preko kucanja, znali bismo, mislim, naše znakove, komunicirali bismo jedni sa drugima. Kada su stražari otišli, popeli smo se i saznali ko je ušao. Saznala sam, mislim, razgovarala sam sa sestrom i to je bila ona.

Ispričala je svoju priču kako je dospela tamo, kako su je odveli iz prizrenske bolnice, kako su je poslali u istragu, kako su je osudili na dva meseca i doveli. Naravno, osećala sam se loše jer sam znala da moja sestra nije fizički dobro posle operacije, ali su sve to iskoristili, koristili su da nas spuste na zemlju i da daju informacije i da potpadnu pod njihov uticaj. Trudili smo se sami da ne potpadnemo pod njihov uticaj, da izdržimo i tako dalje.

Anita Susuri: Kada ste se pojavili na sudu, u sudu, mislim, kakva vam je bila presuda? Sa kojom...

Zurafete Krueziu Manaj: Da, osuđena sam na osnovu člana 133 zbog propagande neprijateljstva prema sistemu Jugoslavije, prema Jugoslaviji. Na osnovu tog člana, neko bi mogao biti osuđen od jedne do deset godina [zatvora], ako se ne varam. Osuđena sam na 18 meseci, kao što sam rekla. Nakon zatvora sva prava su mi bila ograničena. Nisam imala pravo da radim, ne u državnim institucijama, niti da se bavim sportom kao ranije, niti književnom delatnošću. Dakle, ili bih promenila ime ili bih našla prijateljske veze da tu i tamo objavim pesme.

Dakle, mislim, prešla sam iz tog malog zatvora u veliki zatvor kako su ga zvali na Kosovu i dok se nisam udala za svog muža. Pre nego što sam se udala, ozvaničila sam brak sa mužem kako bih promenila prezime. Promenila sam prezime i tada sam imala priliku da radim oko četiri-pet godina u opštini

Klina. Posle pet godina i tamo su mi ušli u trag i otpustili. Odatle sam otišla u opštinu Lipljan, u Gadime. Videla sam u novinama da tamo traže nastavnika fizičkog vaspitanja, traže nastavnika. Tamo sam poslala prijavu, primili su me i tamo sam radila nekoliko meseci. Tražili su tu policijsko uverenje koje je tada bilo potrebno. Nisam imala odakle da ga uzmem.

U prvom slučaju moj muž ga je ilegalno dobio u opštini Klina. Mislim, dobio je bez službenog protokola i poslao sekretaru škole. Tako sam se zaposlila tamo, a onda sam posle pet godina, sigurna da su ovi odbornici sarađivali, sarađivali i pratili me i prijavili. A kada sam se zaposlila u opštini Lipljan, u Gadimlju, nisam imala gde da uzmem tu dozvolu. I posle tri meseca, mislim da sam radila tri meseca, i mene su otpustili i nisam imala drugo rešenje osim da emigriram. Osećala sam da sam u to vreme bila u opasnosti zbog moje aktivnosti u opštini Klina sa Forumom žena. Bila sam prinuđena da sa porodicom emigriram iz domovine.

Anita Susuri: Htela bih da se vratimo malo nazatvor, kada su vas osudili, da li ste bili u grupi ili...

Zurafete Krueziu Manaj: Ne, osuđena sam sama. Osuđena sam samo na osnovu tog člana. Veoma sam srećna što nisam imala druge ljude sa sobom, osuđena sam sama. I onda, tamo u zatvoru, zapravo u sudnici, moj otac i majka su bili i nije bilo, bilo je zatvoreno za ljude, mislim, za širu javnost. Sećam se, tamo je bila kancelarija, sudija i moj branilac. Nisam ni tražila branioca, nego oni, jer po državnim propisima branilac je morao biti tamo. Osuđena sam. Odležala sam deo u zatvoru u Mitrovici, a zatim sam prebačena u Lipljan.

Anita Susuri: Kakva je bila Mitrovica...

Zurafete Krueziu Manaj: Mitrovica je bila...

Anita Susuri: Jer ljudi govore da je zatvor bio veoma loš...

Zurafete Krueziu Manaj: Mitrovica je bila pakao od zatvora, pakao od zatvora. Mitrovica, zatvor u Mitrovici, bio je istražni zatvor i dok jedan nije završio istražni proces, prolazili su kroz pakao. Pokušali smo da se zaštitimo na neki način kada smo ulazili u te prostorije za istrage, da nosimo debelu odeću da se zaštitimo od palice, od te metalne palice koju su istražitelji koristili. Ali, to je bilo nemoguće jer su znali. Skinuli su nas i ostavili samo u tankoj bluzi. Mučili bi nas.

Toliko puta smo padali u nesvest i toliko puta su nas prskali vodom. Prskali bi vodu, jer bi nas tu držali satima. Oni bi vas primili u najneprikladnije vreme za osobu. Dakle, primili bi vas u ranim jutarnjim satima, baš u vreme kada ste bili u dubokom snu. Dakle, Mitrovica je zaista bila... hrana je bila katastrofalna, nije bilo dovoljno grejanja, spavali smo na nekim dušecima, šta ja znam, punjeni vlaknima, ne znam ni čime su bili punjeni. Ali postojao je [visok] nivo nečistoće.

Koliko god smo se trudili da održavamo higijenu u ćeliji... imali smo pravo da jednom ujutru odemo u toalet, samo da obavimo te jutarnje rituale, da operemo zube, lice, a ti nisi imao pravo da ideš u toalet ostatak dana. Bilo je nekih kanti, imale su poklopac i morali smo da završimo naše fiziološke procese tokom dana tamo u prostoriji. Pokušali smo, a možda smo imali i stomachne tegobe, i bolove i ostalo, da očuvamo atmosferu i da ne završimo te fiziološke procedure i tek sutradan odemo u toalet. Bio je to veoma, izuzetno težak zatvor.

Anita Susuri: Da li vas je bilo puno u jednoj ćeliji?

Zurafete Krueziu Manaj: Pa, to je variralo tamo. Na datume ovih godišnjica demonstracija zatvor bi postajao prepun. Bilo nas je toliko u jednoj ćeliji, da je ponekad i kiseonik morao... morali smo da ga delimo u delovima. Ali, ponekad se moglo dogoditi da budemo sami. Sećam se da su mi posle hapšenja promenili ćeliju posle otprilike tri meseca. Bila sam sa Dritom Kući, Dževahire Rahmani [alb. Xhevahire Rrahmani] i devojkom iz opštine Kamenica, imena se nažalost ne sećam, bile smo u zatvoru zbog naših političkih aktivnosti. Dok je bilo i onih koji su tu bili zbog ubistava, zbog takvih stvari.

Promenili su nam ćelije, poslali su me u ćeliju broj 2 iz ćelije broj 4 gde sam bila i tamo sam sreća Hidajete Osmani i još neke devojke. A onda su neke od njih koje su osuđene za prekršaje puštene, ja sam ostala, samo ja i Hidajete Osmani i jedna žena je bila tamo zbog prostitucije. Onda je došlo vreme da Hida [Hidajete] [bude osuđena], ona je osuđena, dobila je obavezujuću kaznu i došlo je vreme da ide u zatvor u Lipljanu. Kada je poslata u zatvor u Lipljanu, ostale smo samo ja i ta druga žena, Fatime, ili ne znam kako se zvala. U tom trenutku sam potpuno shvatila da sam u zatvoru. Jer dokle god nas je bilo dvoje-troje iz istog, iz istog...

Anita Susuri: Razloga.

Zurafete Krueziu Manaj: Razloga, za nas je to bila velika olakšica. Ali, kada sam bila sama ili sa nekim sa kim nisam želela da budem, stvarno si osetio, stvarno si osetio da si u zatvoru.

Anita Susuri: Da li je bilo interne komunikacije, na primer, preko pisama gde ste nešto pisali u zatvoru?

Zurafete Krueziu Manaj: U zatvoru smo više usmeno komunicirale, na primer, lično, ja i moji prijatelji koji smo tamo bili. To je bila ćelija, pa metalna vrata, ali na vrhu vrata su bila... jer su bila na hodniku, zatvor je bio okrugao. Hodnik je bio kružni, a onda su bile ćelije. I tako prozori nisu imali pogled na dvorište, ali su imali pogled na hodnik. A ti prozori nisu bili stakleni, imali su samo rešetke. Popele bismo se na one brave na vratima do rešetki gore i mogle smo dobro da se čujemo, od ćelije do ćelije, jer nije bilo stakla da nam priguši glas. Pričali bismo, i pričali.

Odlično smo se prepoznavale po glasu. Zatim da identifikujemo ko je to, kada smo išli u šetnju u zatvorsko dvorište rekli bismo im da idu po redu, na primer Ljumnije Azemi, imali smo pseudonime

tamo, “Prva treba da ide Cuca, druga Flaka, treća Škendija.” Da bismo znali ko je to bio. Na taj način smo znale ko je, ko je sledeći u redu, tako smo radile.

Anita Susuri: Koliko dugo je za vas trajalo fizičko nasilje?

Zurafete Krueziu Manaj: Sve dok istrage nisu obustavljene, istrage su nastavljene sve dok optužnica nije postala sveobuhvatna. Bilo je drugačije, nekome duže, nekome kraće. Na primer, bila sam osam meseci u zatvoru u Mitrovici, nešto pre nego što sam odležala osam meseci, ostala sam u Mitrovici. Kazna mi je postala obavezujuća i što je zanimljivo, pustili su me. Posle suđenja sam puštena na slobodu dok mi kazna nije postala pravosnažna. Zato što su vam dali vremenski okvir da uložite žalbu i onda bi vam kazna bila povećana ili smanjena.

Iz zatvora u Mitrovici, kada sam otišla iz zatvora u Mitrovici u sud u Prizrenu, puštena sam. Posle godinu dana sam otišla i nastavila u Lipljanu, u zatvoru u Lipljanu. To je, mislim, bio moj zatvor... za šta je korišćen, ni sama ne znam. Postojala je alternativa da me puste na slobodu da bih pronašla svoje veze ili ljude koji su došli da posete moju porodicu. Recimo, moji prijatelji su često dolazili da me posećuju ilegalno kada sam izašla iz zatvora, jer smo se dogovorile dok smo bile u zatvoru, dogovorile smo se da koja god bude puštena da idemo u posetu porodicama naših prijatelja.

Na primer, kada sam izašla iz zatvora u Mitrovici... jer je suđenje bilo u Prizrenu. Osuđena sam na 18 meseci zatvora i onda sam morala da idem da uzmem svoju odeću koja je bila u Mitrovici. Ja sam išla policijskim autom kojim su me odvezli iz Mitrovice u Prizren. Morala sam da se vratim istim kolima u Mitrovicu i uzmem svoju odeću, a onda bi članovi moje porodice došli po mene sa civilnim autom, mislim. Rekla sam, “Neću,” rekla sam bratu, “neću da idem direktno kući, želim da se vratim u Štimlje,” jer je moja prijateljica iz Štimlje sa kojom sam bila u zatvoru u Mitrovici. I morao sam da obavestim njenu porodicu o njenoj situaciji, njenom stanju u Mitrovici. Išli smo tamo, družili se.

Zatim sam posetila porodicu Teute Bekteši u Kumanovu, u Makedoniji. Posetili smo [porodice] naših prijateljica gde smo bili u mogućnosti i razgovarali o zatvoru. Da umirim članove porodice, da podignem... jer su bili zabrinuti kako nam je tamo, kakve su okolnosti, kakva je situacija. Da malo stimulišemo članove porodice da nam nije tako loše kao što se pretvaralo. Bar moralno nismo klonuli, i tako dalje.

Anita Susuri: Kakav je bio zatvor u Lipljanu?

Zurafete Krueziu Manaj: Zatvor u Lipljanu je bio malo drugačiji, bio je zatvor otvorenog tipa, slobodan zatvor kako se tada zvao, jer su posete bile besplatne. Dakle, iz paviljona u kojem smo bili, mi bismo išli, tu je bila ta sala za posetioce i ono što nas je činilo prijatnim je to što kada bismo otišli u tu kancelariju ili salu za posetioce, nismo prvo sretale članove porodice, već članove porodica naših prijateljica. Pozdravile bismo se sa njima, otišle bismo, razgovarale sa njima. U stvari, posvetile smo

nekoliko minuta ostalim porodicama, a onda smo došle do naše. Organizacija je bila izuzetna, osećaj sreće, veoma, veoma pozitivan osećaj. Osećale bismo se ispunjeno tim, tim osećanjem, tim principom. Jer smo stale uz sve i svi su stali uz nas. Tako, i tako smo provodile dane u zatvoru.

Anita Susuri: Kakva je bila situacija sa porodicom, da li su imali pravo, sigurna sam da su imali pravo da dođu u posetu ali da li su bili zabrinuti?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, naravno da su bili zabrinuti, jer zapravo nismo mogli da pričamo o svemu o čemu smo hteli. Jer iako je to bio slobodan zatvor u Lipljanu, stražari su bili tamo. Međutim, ono što je najvažnije je da smo u zatvoru u Lipljanu među stražarima osvojile dosta stražara. I tretirali smo ih kao svoje prijatelje, razumete? Na primer, sećam se slučaja kada je Kadrie Gaši povredila oko u istražnom zatvoru i operisali su to u Prištini. Kada su je dovezli u Lipljan, njena situacija se pogoršala i mi smo tražili da se tamo dovedu lekari ili da je odvedemo lekaru.

Nisu hteli da joj reše problem, mislim, ostavili bi je u tom stanju i mi smo se pobunili i protestovali. Odveli su nas i poslali u te male tamnice, samice kako su ih zvali, poslali su nas tamo. Onda bi dolazio stražar... jer su samice bile smeštene u muškom paviljonu i čuvali su policajci. Čuvar bi došao i otvorio te, mi smo te male rupice na vratima nazivali otvorima, oni bi ih otvorili i rekli nam, “Sada možete da pričate. Ali, kada me čujete kako kašljem, morate apsolutno prekinuti razgovor.” Dakle, bili su i oni, kada su stražari bili dobri, to je bilo pozitivno za nas.

Dok su čuvari tamo u ženskom i ženskom paviljonu, počele smo da se više povezujemo i pridobijamo, a donosili bi nam i stvari koje su bile zabranjene u zatvoru. Dakle, i dan-danas smo u kontaktu sa nekima od njih (smeši se), sada kroz alate, preko društvenih medija i slično. Dok je u Lipjanu²⁴ bila druga priča. U Lipljanu {Mitrovici} je bilo, bilo je... Stražari su bili veoma strogi. Bilo je... odveli bi nas i kao što sam pomenula u onoj priči o razgovorima, odveli bi nas u kancelariju tamo i pretili nam. Ali, ipak smo nastavile da radimo svoje (smeje se).

Peti Deo

Anita Susuri: Govorili ste mi o problemima koje ste imali nakon zatvora, dakle, izgubili ste i vaše pravo na školovanje...

Zurafete Krueziu Manaj: Da. Ostao mi je još jedan ispit do diplomiranja, zapravo dva. I postojao je veliki rizik da ne diplomiram. Hvala Gafuru Kabašiju [alb. Gafurr Kabashi], čoveku iz mog rodnog grada, koji je bio u prijateljskim odnosima sa mojim profesorom gimnastike, jer sam završila ispit za opremu. Nešat Koši je bio moj profesor iz Đakovice i da vam pravo kažem, nije se mnogo mučio oko tog ispita i tako sam ga završila. Diplomirala sam zahvaljujući [njemu] jer mu je rekao moju situaciju. Rekao mu je

²⁴ Sagovornica misli na Mitrovicu.

da sam u zatvoru i sve i cenio je moj trud i na neki način je položio ispit umesto mene iako nisam bila dobra kao što je trebalo, ali sam ga položila i uspela sam da diplomiram.

Ali, stvar zapošljavanja je bila, u to vreme je bilo veoma teško, nastaviti rad i raditi na način na koji ste želeli pred svojim učenicima. Zato što sam često pretvarala čas fizičkog u istorijski ili tako nešto, znate. Pošto je u to vreme fizičko vaspitanje kao školski predmet imalo svoje poteškoće, nije imalo dovoljno uslova da na pedagoški način drži čas baš onako kako bi trebalo, kako su nas učili da ga predajemo. Nedostajali su nam potrebni alati. Imala sam salu za fizičko vaspitanje u Suvoj Reci, u Glarevu nisam imala ništa. Osim lopti, i šuta kroz koji smo učili taktici bacanja, nije bilo ništa drugo. Morala sam da improvizujem stvari da podučavam razred. I tamo sam često predavala, predavala sam istoriju i geografiju i druge stvari.

Anita Susuri: Rekli ste mi o ispitivanju vaše sestre i da su je odveli i mučili. Ali da li se dešavalo da su odvodili i druge ljude?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da. Videla sam to mnogo puta, ne samo ja, nego su mi mnogo puta vodili oca, vodili su mi sestre, braću. Bratu je odbijeno pravo na zaposlenje. Ostao je, bio je diplomirani profesor 12 godina i nije uspeo, da se zaposli, sve dok nije pao obrazovni sistem koji je bio pod okriljem jugoslovenskog sistema. Sve do tada osnovanog Udruženja albanskih učitelja koji su preuzeli institucije Kosova, mislim, obrazovanje i nešto... tada je radio u tim školama po domovima.²⁵ Zapravo, moj brat više nije sa nama, jer je preminuo od COVID-a.

Napisala sam monografiju o njegovom životu. Bio je veliki aktivista ovde u opštini Suva Reka, i ne samo to. I osnivač Demokratskog saveza. Bio je veoma [pro] višestranačka osoba, nije želeo da sledi taj monistički sistem, jer je bio osnivač ogranka DSK u Suvoj Reci, bio je osnivač ABK-a²⁶ i još jedne partije. Nisam to znala, zapravo su mi rekli njegovi prijatelji sa kojima sam se družila pre dva-tri dana. Međutim, naša porodica je uvek bila pod lupom sistema i ograničavali su nas u mnogim stvarima. Kao što sam ranije naglasila, moje sestre su izbačene iz škole. Moja mala sestra nije smela da uči, kao ni druga sestra. Oni, mislim, nisu joj dozvolili da uči. I tako dalje.

Anita Susuri: Da li su ispitivanja bila praćenja fizičkim nasiljem?

Zurafete Krueziu Manaj: Ispitivanja?

Anita Susuri: Ispitivanja.

²⁵ Do 1991. godine, nakon zakona Slobodana Miloševića kojim je srpski jezik postao službeni jezik Kosova i ukidanja svih Albanaca iz javnih službi, Albanci su takođe isključeni iz škola. Reakcija Albanaca je bila stvaranje paralelnog sistema obrazovanja čija su utočišta uglavnom bili privatni domovi.

²⁶ Alijansa za budućnost Kosova je politička partija na Kosovu. Stranka je formirana 2001. godine nakon što je ranije delovala kao koalicija pet partija od 2000. godine.

Zurafete Krueziu Manaj: Da, da. Svaki put kada, mislim, ljudi iz UDB-e nisu bili zadovoljni informacijama koje smo davali, nisu mogli da dobiju ono što su hteli, naravno, pokušavali su da dođu do onoga što žele fizičkim nasiljem. Ali, tamo, nameravali su ali nikada nisu dostigli svoj cilj.

Anita Susuri: [Kampanja za pomirenje krvne osvete](#) je takođe počela 1990...

Zurafete Krueziu Manaj: Da.

Anita Susuri: I znam da ste vi učestvovali. Ako biste mogli..

Zurafete Krueziu Manaj: Ja, da vam kažem istinu, nisam mogla da budem mnogo, veoma aktivna u ovom pravcu jer sam imala jednogodišnju ćerku. Ali, bila sam u Suvoj Reci kod mog oca i došla je moja prijateljica i rekla, "Imamo krvnu osvetu [sastanak] u jednom selu opštine Suva Reka i moraš da budeš tamo po svaku cenu." A ja sam svoju ćerku morala da ostavim na čuvanje kod majke i sestara i otišla sam u selo Budakova, to je bilo Budakova. Bila sam sa profesorom Šaljom, sa starešinom za pomirenje, tadašnjim posrednikom za pomirenje, Ćamilom iz sela Rečan, ne znam mu prezime. Zvali smo ga tada stari Ćamil. Otišli smo u tu porodicu koja je imala krvnu osvetu sa drugom porodicom i moralo je da dođe do pomirenja.

Sećam se, bila je noć, nije bilo svetla, nije bilo osvetljenja u selu. Putovali smo tim traktorom do te porodice gde smo morali da idemo. *Oda* je bila puna muškaraca, ja i još dve mlađe devojke. Bila sam veoma srećna, osećala sam se veoma privilegovano iako smo otišli tamo na veoma human čin da olakšamo pomirenje dve porodice kako se njihova svađa ne bi nastavila. Kada smo otišli u... i oni su se pomirili. Morali smo da putujemo neko vreme sa tim traktorom, jer je to selo bilo mahala, mahala. Bio je takav kvart, posle deset minuta smo morali da putujemo u drugi kraj.

Sećam se da sam te noći razgovarala na tom skupu gde smo bili i rekla sam im da sam devojčica, majka jednogodišnje devojčice. Rekla sam, "Zbog ovog pomirenja, opraštanja krvi, ove krvi," rekla sam, "ostavila sam ćerku," rekla sam, "i trebalo je da budem sa njom, žrtvovala sam nekoliko sati," jer sam morala da je dojm, "a sve sam to žrtvovala da dođem ovde i olakšam pomirenje" i tačno, ne, možda nisam uticala u potpunosti jer su govorili i svi drugi koji su bili sa nama. Ali, glavno što smo dobili je pomirenje i otišli smo u tu drugu porodicu. Obavestili smo ih i bio je veliki entuzijazam, svi smo bili srećni. Taj posao je uspešno obavljen.

Anita Susuri: Tokom '90-ih, da li ste predavali po domovima ili kako ste se uključili u to? Ili ste išli...

Zurafete Krueziu Manaj: Ne, pre odlaska u domove gde se održavala nastava, jer kada je ona, kada su škole zatvorene, postojao je taj paralelizam, jer su odvajali albanske učenike od srpskih učenika. Ujutru su zakazali da srpski đaci idu u školu, a Albanci popodne. Sada ne znam tačno koliko je to trajalo. Pre nego što su počele te škole u domovima, ja i moj muž smo doneli odluku da odemo u izbeglištvo, jer su

u to vreme ljudi radili bez primanja, a prošlo je više od godinu dana pre nego što smo se odselili, radili smo bez plate, nije bilo plata u to vreme.

Imala sam dve ćerke, bila sam trudna sa trećim detetom i nisam imala drugu alternativu. Jer pored ekonomskih poteškoća, imala sam i zdravstveni problem da sam po svaku cenu morala da obezbedim injekciju nakon rođenja. To nije bilo predviđeno na Kosovu, tada je medicinska situacija bila katastrofalna. Morali smo da donesemo odluku da odemo i '92 smo pobjegli. Bilo je malo pre porođaja. Nakon 20 dana u Švedskoj, rodio se moj sin Mergim [alb. Mërgim],²⁷ naše treće dete. Onda smo morali da se organizujemo, da se uključimo u sistem jedne sasvim nove zemlje i tamo se za mene nastavio život.

Anita Susuri: Da li ste bili tamo i za vreme rata?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, bila sam tamo i za vreme rata. Bili smo, bili smo veoma aktivni sa prikupljanjem sredstava za tri posto²⁸ in onda sa prikupljanjem za *Vendlindja thërret* [alb. Otadžbina zove]. Albanci u Švedskoj su se masovno odazivali pozivima i bio je izuzetan doprinos. Mi zaista fizički nismo bili u ratu, ali verujte mi, bili smo veoma psihički iscrpljeni kao albanska zajednica. Jer svi smo znali da imamo svoje porodice ovde i znali smo da rat ne donosi dobre stvari.

Mnogo puta smo provodili dane ispred televizora gledajući vesti sa svih vrsta kanala. Iako nismo razumeli engleski, nismo razumeli nemački, nismo razumeli ove jezike, samo smo gledali priloge ako smo mogli da vidimo člana porodice, ako smo mogli da vidimo nekoga koga poznajemo. Jer čak ni komunikacija preko telefona tada nije bila moguća. Bila je haotična situacija, bilo je veoma teško. Bili smo u velikoj nevolji.

Anita Susuri: Vaša porodica, na primer, vaši roditelji su bili živi u to vreme...

Zurafete Krueziu Manaj: Bili su.

Anita Susuri: Gde?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, bili su u Suvoj Reci. Prvo su bili u Suvoj Reci, a onda jedna moja sestra, ona nažalost više nije sa nama, jeste, nije uspela da prođe u Albaniju. Celo ratno vreme je provela ovde na Kosovu, sklanjajući se u jedno selo u drugo. Spremala je hranu za vojnike Oslobođilačke vojske [Kosova], tako da je sve vreme provodila sa sinom i mužem u, po selima, u raznim skloništima koja su postojala tada na Kosovu. Dok su ostali deo moje porodice, moja druga sestra i njena porodica, moji

²⁷ Mergim na albanskom znači izbeglištvo.

²⁸ Fond od tri odsto stvorila je kosovska vlada u egzilu tokom 1990-ih. Svi Albanci u dijaspori i na Kosovu bili su obavezni da uplaćuju tri odsto svoje plate u ovaj fond za finansiranje paralelnih institucija Kosova.

roditelji, braća, njihove žene, njihova deca i svi, oni su posle izvesnog vremena uspeali da odu u Albaniju.

Moja sestra koja je ostala ovde sve vreme, mislim na Kosovo, ona nam je tada pričala svakakve priče. Kako su se ljudi selili iz mesta u mesto, te žrtve i tako dalje. U vreme pre nego što je moja porodica otišla u Albaniju, kada je srpska policija izbacivala ljude iz kuća i postrojila ih na trgu Suve Reke, delila je muškarce od žena. Stavili su ljude, postrojili ih da ih streljaju. Među tim ljudima bio je i sin mog brata. Bio je maloletan, imao je 12 godina koliko se sećam. Prvo su oni i moj brat stali... on je bio jedino dete mog brata. Slučajno se našao policajac, sad ne znam tačno da li je bio ili nije iz Suve Reke, ali moja braća bi mi rekla da mu je rečeno, jedan od njih mu je rekao, "On je dete, ostavi ga sa ženama zato što je dete," znate. Moja braća mi kažu, "Kada su sklonili Barda," njegovo ime je Bard, "kada su sklonili Barda iz linije u koju su nas postrojili da nas pogube, osetili smo veliko olakšanje, jer je bar jedan od dečaka preživeo."

Ali oni su imali sreće jer je u to vreme... u međuvremenu, kada su ih stavili pred streljanje, neko je došao i naredio da se svi odatle pomeraju i da idu za Albaniju. Onda su imali kamion, uzeli su kamion i krenuli za Albaniju. Kada su prešli u Albaniju, imali su moj broj telefona tamo u Švedskoj. I veruj mi, kad su me zvali, kad su mi rekli da su otišli tamo i zdravi su, ne znam, to je tako srećan osećaj, tako bolan, tako težak, da ni sama ne znam kako sam razgovarala sa njima, kako sam razgovarala. Činilo se kao da je život počeo od nule, od početka.

Za moju sestru koja je dugo ostala na Kosovu, nismo znali da li je živa ili ne. Međutim, spremala je i hranu, spremala je hranu za Oslobođilačku vojsku i posle nekog vremena sa telefonom koji su koristili vojnici OVK uspela je, mislim, da me pozove i kaže da je dobro, da je živa. Nije se usudila da pomene gde je, ali dovoljno da saznam da je živa. Tada sam obavestio i članove svoje porodice da je živa, da je živa i da smo do kraja rata tako ostali u kontaktu.

Anita Susuri: Kako ste, sigurna sam da ste preko medija saznali da je rat završen. Kakav je bio taj osećaj?

Zurafete Krueziu Manaj: Da. Ja sam u to vreme pohađala kurs, išla sam u školu tamo u Švedskoj i bila je dilema da li će NATO ući ili ne. Nekada bi došlo do odluke da NATO udari na Jugoslaviju, nekada ne. Mi Albanci koji smo bili tamo, pričali smo o našim teorijama kako će se to desiti, šta će se desiti, a onda smo preko informativnih medija saznali da je, mislim, NATO već pogodio srpske vojne baze. U tom trenutku smo se ponovo osećali kao preporođeni. Naravno da je to bila izuzetna radost. Mi smo tada pokušavali da dobijemo te inserte iz svake TV emisije, snimili bismo ih našim kasetama da ih sačuvamo, da ih onda imamo za našu decu, za naše naslednike. Bila je to izuzetno dobra situacija.

Tada bismo tamo organizovali razne aktivnosti, koncerte, razne stvari, jer nam je bilo potrebno i psihičko opuštanje. Bili smo izuzetno, kao što sam rekla, psihički dobro jer je to bila ta duhovna strana,

naše porodice u našoj domovini i znali smo kakva je država ovde [na Kosovu]. Haotična država, veoma teška država. To je bilo... kada je došla sloboda, svako od nas u izbegištvu je pokušavao da dođe da vidi Kosovo i kako je to bilo...

Anita Susuri: To sam htela da pitam...

Zurafete Krueziu Manaj: Kada smo došli ovde je bio veliki kaos, rupe na ulicama (smeje se). Došli smo u Makedoniju avionom i moj mlađi brat je došao po moju sestru koja je dolazila iz Nemačke. Nisam znala da mi sestra dolazi iz Makedonije i... zapravo grešim, vozili smo se iz Švedske, ali smo prošli kroz Makedoniju jer je to bila ruta u to vreme i ulice kojima je trebalo da dođemo u Grčku, iz Grčke u Makedoniju, od Makedonije do Kosova. Bio je to veoma dug put.

Moj mali brat, njegova deca su ga srela i zagrlila i ublažila čežnju. Rekao nam je, "Budite oprezni," rekao je mom mužu, "Budite oprezni sa kolima, ne vozite brzo jer je put malo uništen," rekao nam je, znate. Kako god da smo stigli na Kosovo, put nije bio samo loš, već je bio ultra loš (smeje se). Jer svaki metar je bilo ovde jedna rupa, tamo druga. Bio je oprezan sa autom jer smo morali da se vratimo istim autom. Od granice u Makedoniji do Suve Reke je trebalo, mislim, oko pet sati, koliko se sećam. Neudoban put.

Kada smo došli ovde zagrlili smo članove porodice i decu. Bili smo veoma uzbuđeni. Bio je to neverovatan odmor koji smo imali. Jer sada često dolazimo ovde, često dolazimo. Posebno ja i moj muž, sada se odmaramo i dolazimo ovde nekoliko puta godišnje. Ali, tu posleratnu nostalgiju više nemamo, kao posle rata. Bilo je siromaštvo, bilo je siromaštva, bilo je... teškog života u to vreme, ali radost je bila velika. Sada se situacija malo promenila, nije isto kao pre.

Anita Susuri: Onda ste se navikli na život u Švedskoj i sada živite tamo?

Zurafete Krueziu Manaj: Sada sam u penziji, malo prerano sam otišla u penziju, godinu i po ranije, imam zdravstvenih problema. Radila sam sve vrste poslova u Švedskoj. Prvo smo morali da uđemo u švedski državni sistem. Bili smo nezaposleni oko tri godine, jer smo morali da čekamo da dobijemo boravišnu dozvolu u Švedskoj. U tom periodu, u tom azilu gde smo čekali da je dobijemo, mislim da dobijemo švedsku boravišnu dozvolu, bilo nas je oko 40 albanskih porodica. Videla sam da je bilo učenika različitih generacija koji su napustili školu na Kosovu i došli su u Švedsku.

Jednog dana moj muž je, dok je razgovarao sa tamošnjim sunarodnicima Albancima, doneo odluku da nešto preduzme, da otvori albansku školu bar za vreme dok smo mi tamo. Da bi okupili decu na nekom mestu jer nisu imali aktivnosti, oni bi ostali napolju. U tom dvorištu gde su bile te kuće za azil, jer je to bio veliki kamp u gradu Degerforsu. Jedne večeri moj muž je rekao, "Bilo bi sjajno," rekao je, "raditi na albanskoj školi, otvoriti albansku školu." Imala sam sina, sin mi se tek rodio, dva-tri meseca, ali sam

imala toliko volje i tako sam lepo dočekala njegov zahtev i odmah sam bila spremna da radim sa albanskom decom.

On je to dostavio švedskim institucijama, naš zahtev. Odmah su to odobrili, obezbedili su nam prostor, olovke, papire, listove, sve vrste knjiga i obavestili smo LASH, jer je LASH radio i u Švedskoj. A onda je osnovana u to vreme. Otvorili smo dve učionice sa albanskim učenicima. Moj muž je vodio starije učenike do petog razreda, ja sam mlađe iz četvrtog. Tri godine smo radili sa albanskim studentima bez naknade, bez plata, bez primanja, bez ičega.

A onda, kada smo dobili boravišnu dozvolu morali smo da se preselimo u drugu opštinu i preselili smo se. Nisam mogla odmah da uđem u obrazovni sistem. Radila sam u kompaniji u kojoj su se proizvodili delovi za automobile nekoliko godina, poput Volva ili Skanije. A onda je bilo upražnjeno mesto u Vetlandi, a ne tamo gde sam ja živela. Grad koji je bio udaljen 22-23 kilometra i tamo sam radila kao profesor albanskog jezika sa albanskom decom, ali sam pomagala i u odeljenjima švedskog gde su bila albanska deca. Radila sam tamo nekoliko godina i obrazovanje, mislim, propisi albanske nastave u Švedskoj su bili regulisani sistemom švedskih škola.

Nastavnici tamo su plaćeni kao i nastavnici koji rade u redovnim švedskim školama, Albanci takođe. Oni su uključeni u opšti nastavni proces i tamo se procenjuju nastavnici, dobijaju bodove iz albanskog jezika i mislim, onim učenicima koji prate albanski jezik, kada dobiju ocenu naravno povećavaju se i opšti poeni u učionici. Dakle, nastava albanskog jezika je dobro regulisana u Švedskoj. A đaci se masovno odazivaju albanskoj školi.

Ono što je važno naglasiti, možda su naše generacije koje su tamo išle, mi smo, naravno, bili svesni značaja albanske škole. Međutim, naša deca zaslužuju priznanje, na primer, ja imam dve udate ćerke i četiri unuka, a generacije naše dece su veoma dobro razumele važnost učenja albanskog jezika i čak i njihova deca se odazivaju na to, mislim, prihvataju albanski jezik, mislim, prihvataju albansku školu i masovno idu u albanske škole.

Anita Susuri: Da li je albanska zajednica brojna?

Zurafete Krueziu Manaj: Da, to je velika zajednica. Ima ih, sad, ne znam tačan broj, ali kažem da nema opštine u Švedskoj u kojoj nema albanskih porodica. Što se tiče regulisanja učenja albanskog jezika, to je regulisano, ako unutar škole ima samo pet učenika koji uče albanski, moguće je da u tamošnjoj albanskoj školi uče samo pet učenika. I skoro da nema škole u kojoj ne uči petoro albanskih đaka.

A onda sam neko vreme radila i sa, posle predavanja albanskog, jer sam imala zdravstvenih problema i prestala sam da radim. Nakon fizičke rehabilitacije, radila sam u švedskoj školi, gde švedski učenici završavaju školu tokom dana, a njihovi roditelji rade do... dok im roditelji rade, oni dođu ovde iz škole

na vannastavne aktivnosti. Tamo sam radila sa Šveđanima, Albancima i studentima drugih nacionalnosti, ali sa švedskim mentalitetom.

To je... Zaista bih volela, volela bih da predškolski radnici koji rade ovde u Švedskoj iz nižih razreda koji rade ovde na Kosovu, mislim, da završe obuke u švedskoj državi i da to vidim još od predškolskog uzrasta, od onih nižih stepena obrazovanja čovek je opremljen kulturom zaštite životne sredine, kako da se ponaša u društvu, kako da poštuje porodicu i mnoge druge stvari. Pa onda u odrasloj dobi počinju da uzimaju, da odrasli učenik stekne lični koncept da su sada odrasli, i oni bi znali kako da se ponašaju. Ove stvari se sade od malih nogu i one su potrebne kosovskom društvu.

Anita Susuri: Vi ste i pisali, objavili ste nekoliko knjiga.

Zurafete Krueziu Manaj: Da.

Anita Susuri: Pisali ste.

Zurafete Krueziu Manaj: Da, ja i pišem. Već dugo pišem, ali da vam pravo kažem, prvu knjigu sam objavila posle rata na Kosovu 1999. godine. Ukazala mi se prilika, objavila sam je u Albaniji u štampariji Dritero [alb. Dritëro], koju je vodila ćerka Driteri Agolija [Dritëro Agolli].²⁹ Kada sam to objavila, nemam sve primerke jer su distribuirani, a neke sam našla ovde, ali nemam neke od njih. Osećala sam se izuzetno dobro kada sam objavila svoju prvu knjigu. Osećala sam se kao da sam rodila svoje prvo dete, znate (smeje se). Ja sam to tako doživela.

Zatim u nastavku svaki, kada je bilo dovoljno materijala da se objavi prvi materijal pa drugi i tako dalje. Nedavno sam objavila dve knjige, jedna je *Hieroglifët e shpirtit në trajtat e kohës* [alb. Hieroglifi duše u obliku vremena] a to su priče, eseji, komentari i intervjui. Veliki deo ove knjige govori o mojim prijateljima, kolegama zatvoreniciima u zatvorima na Kosovu i ne samo na Kosovu. A onda... uglavnom govori o albanskim ženama i devojkama. Reč je o, postoji priča o majci koja je izgubila porodicu, celu porodicu na Kosovu i emigrirala u Švedsku. Kako je pričala sama sa sobom kada joj je švedski poštar poslao pošiljku u stan i da su joj poštari izgledali kao njen sin.

Druga majka Albanka prišla joj je i pitala je, rekla je, "O čemu pričaš sama sa sobom?" I počela je da priča svoju priču o tome kako je poštar stigao, a on je ličio na njenog sina i kako je htela da pokloni poštaru džemper koji je napravila za svog sina. Zato što je unutra u njenom mozgu osećala da je on njen sin, ne kao poštar, već kao njen sin. Pričala bi sama sa sobom i govorila da je to njen sin, on ima sve osobine njenog sina, nema šanse da nije bio njen sin. Samo jezik nije bio kao njen sin, govorio je švedski. I na neke druge priče, mislim.

²⁹ Dritero Agoli [alb. Dritëro Agolli] (1931 – 2017) je bio albanski pesnik, pisac i političar.

Zaista bih volela da čitaoci... ova knjiga se može naći u knjižari Artini, tamo u Albanološkom institutu, tamo je. Ostavila sam tamo neke primerke, moje dve poslednje knjige, i ko je zainteresovan može da ih nađe tamo. Nastavljam, sada kao penzionerka imam i malo više vremena da radim na tome. Imam roman na kojem radim, o ratu i ljubavi, o ljubavi dvoje mladih i o tome kako ih rat razdvaja. Neću ulaziti u detalje. Ostaviću to kao iznenađenje za čitaoce kada roman stigne.

Tako nastavljam život, malo na Kosovu, malo više u Švedskoj jer ne mogu da se odvojim od svojih unuka (smeje se) i porodice. Ali, sada češće putujemo u domovinu.

Anita Susuri: Gospodo Zurafete, ako imate još nešto da dodate za kraj.

Zurafete Krueziu Manaj: Zahvaljujem vam za ceo ovaj razgovor koji smo vodile zajedno. Bila sam veoma zadovoljna i srećna što smo vodile ovaj zajednički razgovor. Na kraju bih želela da kažem kosovskoj omladini, jer u poslednje vreme vidim da je dijaspora posebno postala kao ključ, kao ključ za otvaranje novih puteva, za povećanje dela stanovništva koje želi da napusti Kosovo i da se iseljava.

Emigracija nije laka pilula za progutati, to je teška pilula. Ja kažem da Kosovo nikada nije bilo u boljem stanju. Ali ko može da učini Kosovo boljim, to je omladina Kosova, njen narod. Jer Zapad može da nam pomogne, Evropa može da nam pomogne, ali naša sudbina je u našim rukama. Zato se fokusirajte na život i akciju i doprinos našoj domovini. Ovo bih želela da kažem ljudima čije su namere da migriraju.

Anita Susuri: Hvala puno!

Zurafete Krueziu Manaj: Hvala vam što ste bili sa mnom.